

TARTU ÜLIKOOL
FILOSOOFIATEADUSKOND
KULTUURITEADUSTE JA KUNSTIDE INSTITUUT
MAAILMAKIRJANDUSE ÕPPETOOL

**PRANTSUSE STRUKTURALISMI JA POSTSTRUKTURALISMI
RETSEPTSIOON EESTI ESSEISTIKAS JA KRIITIKAS**

Magistritöö

ELO VILKS

Juhendaja: Marina Grišakova (dots.)

TARTU 2011

SISUKORD

Sissejuhatus	3
1. Teoreetiline taust	
1.1. Strukturalism	6
1.2. Poststrukturalism	12
2. Mõju, intertekstuaalsus, retseptsioon	19
3. Prantsuse teoreetikud ja eesti autorid	
3.1. Prantsuse teoreetiline mõte eesti esseistika ja kriitika kontekstis	29
3.2. Roland Barthes ja Mati Unt	33
3.3. Jacques Derrida ja Jaan Undusk	42
3.4. Prantsuse poststrukturalistid ja Hasso Krull	51
Kokkuvõte	64
Kasutatud kirjandus	67
Resümee/Summary	72

Sissejuhatus

Postmodernism kujutab endast katusmõistet 20. sajandi teise poole kultuurile, kuhu alla kuuluvad nii erinevad teoreetilised lähenemised (sealhulgas poststrukuralism) kui ka kunstilooming. Janek Kraavi annab oma raamatus (2005) kokkuvõtliku ülevaate nii strukturalismi kui poststrukuralismi kesksetest autoritest ja mõistetest, kuid ei keskendu nende kajastamisele Eestis, vaid tema töö eesmärgiks on koondada ühte eestikeelsesesse teosesse postmodernismi olulisemad mõisted, probleemiasetused ja suunad. Piret Viires omakorda vaatleb postmodernismi eesti kirjanduskultuuris ja tema töö hõlmab nii ajastut kui belletristikat. Ta jätab aga teadlikult oma tööst välja poststrukuralismi ja asetab fookusesse postmodernse ühiskonna (Viires 2006: 10). Käesolev töö vaatlebki just strukturalisliku ja poststrukuralistlikku traditsiooni kajastamist ja kujunemist Eestis. See on kasvanud välja prantsuse filoloogia taustast ning huvist prantsuse 20. sajandi mõtteloo vastu ning pakkus ühtlasi võimalust võrrelda prantsuse ja eesti käsitlusi ning arusaamu.

Käesoleva töö eesmärgiks on anda ülevaade olulisematest autoritest, kes on Eestis tutvustanud prantsuse strukturalismi ja poststrukuralismi mõtlejaid ning kasutanud nende teooriaid või käsitlusi analüütilistes kirjutistes (kriitika/arvustused, esseed). Ühtlasi tähendab see prantsuse teoreetikute tutvustamist ja jälgimist, kas ning mil moel on nende algseid ideid modifitseeritud või kohandatud eesti oludele. Oluline on välja tuua need strukturalistid ja poststrukuralistid, kellest eesti autorid kirjutavad, ja osutada ka nendele, kellele pole niivõrd palju või üldse tähelepanu pööratud ning pakkuda põhjendusi nende kõrvalejäämisele. Töö ei sea sihiks anda kõikehõlmavat pilti ei eesti ega prantsuse autoritest, vaid valik on tehtud tekstide kasuks, mis on Eesti kontekstis leidnud laia vastuvõtu ja tekitanud vastukaja. Välja on jäetud teaduslikud artiklid ning teadustööd. Oluliseks faktoriks tekstide valikul oli, et tegemist poleks lihtsalt tutvustavate materjalidega, vaid kirjatöödega, mis küll lähtuvad prantsuse mõtlejate töödest, kuid lisavad ühtlasi omapoolse nägemuse ja vaatepunkti. See annab võimaluse analüüsida eesti kriitikute panust. Veel on tooniandvad küsimused, kuidas paigutuvad prantsuse strukturalism ja poststrukuralism eesti esseisti ja kriitiku üldisesse huviorbiiti, kas nad moodustavad keskme või on pakkunud pigem ajutist huvi ning kas on märgata kalduvust selle poole, et üks eesti autor keskendub ühele prantsuse autorile. Läbiv meetod magistritöös on lähilugemine ja tekstianalüüs.

Enne uurimistöö ülesehituse juurde asumist tuleks veel selgitada, mida mõistetakse esseistika ja kriitika all, kuna nende mõistete kohta puudub töö raames eraldi käsitlus. Essee all peetakse silmas kirjandusliku või teadusliku sisuga kirjutist, mis käsitleb mingit probleemi või nähtust isikupäraselt ning subjektiivses laadis, sinna juurde kuuluvad samuti liikuv vaatepunkt, kujundlikkus ja iroonia. Essee on üks paremini kohandatavaid, avatud ja hübriidlikke žanre, mis võimaldab põimida ka fiktsionaalsust ja mittefiktsionaalsust, isiklikku ja üldist, intellektuaalset ja emotsionaalset. Mati Unt on oma „Argimütoloogiaid“ nimetanud följetonideks (Unt 1993: 5), mis on tegelikkuse väärnähtusi naeruväärstav satiirilise või humoristliku käsitluslaadiga kirjutis ning mida vaadeldakse siin kui essee alaliiki, kuna neil on mitmeid kokkupuutepunkte. Kriitika on mõne eseme, nähtuse, õpetuse, raamatu vms hindav arvamusavaldus, mille sünonüümina võib kasutada ka mõistet arvustus. Nii essee kui kriitika kohta on teatud lõikudes öeldud artikkel, mis on neutraalsem väljend ja mida tarvitatakse eelkõige keelelise üheülbasuse vältimiseks.

Magistritöö esimeses peatükis räägitakse töö teoreetilisest taustast ja see puudutab prantsuse 20. sajandi teise poole mõttevoole. Esimene alapeatükk vaatlleb strukturalismi ja tutvustab selle mõttevoolu keskseid mõisteid ja meetodeid, mis lähtuvad šveitsi keeleteadlase Ferdinand de Saussure'i „Üldlingvistika kursusest“ ning on lisaks keele- ja kirjandusteadusele kasutusel ka muudes valdkondades. Välja tuuakse strukturalismi eripära, mis seisneb teaduslikkuses, metodoloogilisuses ja eesmärgis selgitada maailma läbi struktuuride, püüdes ühtlasi pakkuda üldistavaid süsteeme ja grammatikaid, mis võimaldaksid nähtusi ja nende funktsioone paremini analüüsida. Teises alapeatükis kerkib esile poststrukturalism, mis kujutab endast nii strukturalismi laiendust ja edasiarengut kui ka kriitikat. Poststrukturalism võtab reaalsuse, ideoloogiate, Lääne mõtteloo ja filosoofia suhtes ülimalt skeptilise hoiaku ning hakkab teostama vanade tekstide dekonstruktsiooni, et näidata, milleni on viinud nende ühekülgne tõlgendus kaasajal. Poststrukturalismis saavad olulisteks subjektiivsus, aeg ning pluralism, mis ei tunnista autoriteete ja otsib järjest uusi tähendusi ja tõlgendusi.

Magistritöö teine peatükk keskendub mõistele „retseptioon“ ja vaatlleb selle arengut alates mõju-uuringutest läbi intertekstuaalsuse kuni kaasaegsete kontseptsoonideni aktiivsest lugejast, kellena nähakse töö raames nii prantsuse teoreetikuid, kes loevad üle klassiku staatusesse tõusnud filosoofilisi tekste, kui eesti kriitikuid ja esseiste, kes tõlgendavad omakorda prantsuse teoreetikuid. Tasub märkimist, et uurija positsioon eeldab samuti aktiivset lugemist ja oma tõlgenduse väljakäimist.

Kolmas peatükk keskendub juba konkreetsetele tekstidele ja teostab nende analüüse. Esimene alapeatükk pakub põgusat ülevaadet prantsuse teoreetilistest mõttest eesti esseistika ja kriitika kontekstis, rääkides ühtlasi autoritest, kes on jäänud töö fookusest välja, keda Eestis pole tutvustatud või kelle puhul seda on tehtud vähe. Lisaks sisaldab tekst arutelu selle üle, miks on teatud autorid osutunud populaarseteks ja teised jäänud tähelepanu alt välja. Teises alapeatükis on fookuses Roland Barthes'i „Mütoloogiad“ ja Mati Undi „Argimütoloogia sõnastik 1983-1993“ ning „Vastne argimütoloogia“. Neid teoseid võrreldakse, lähtudes mõistest „müüt“ ja vaadeldes, kuidas autorid on seda kasutanud, kas nad tegelevad mütologiseerimise või demütologiseerimisega ning mil moel tulenevad lahknevused nende kirjutistes erinevast kultuuritaustast ja aegruumist. Kolmas alapeatükk keskendub Jacques Derrida arusaamale keelest, kõnест ja kirjast ning Jaan Unduski vastavale reaktsioonile raamatus „Maagiline müstiline keel“. Et Undusk teadlikult vastandab end Derridale, siis võimaldab tema tekst jälgida dekonstruktsiooni dekonstruktsiooni, millega Undusk seab end tegelikult ühte ritta meetodiga, millega ta ei nõustu. Neljandas alapeatükis on juttu Hasso Krullist, kelle kirjutised sisaldavad viiteid mitmete strukturalistide ja poststrukkturalistide töödele ning kes ongi ennekõike tuntud kui prantsuse mõtte maaletooja Eestis. Talle pühendatud analüüs vaatleb, kuidas Krull on erinevate autorite tekstidega ümber käinud ja neid eesti kirjanduse ning ühiskonna üle arutlemiseks kasutanud ja kohandanud. Töö lõpeb kokkuvõtte, kasutatud kirjanduse loetelu ning resümeega.

1. Teoreetiline taust

1.1. Strukturalism

Strukturalism, millest prantsuse akadeemilistes ringkondades saab peamine uurimissuund ja -meetod 1950-60ndatel, ulatub välja 19. ja 20. sajandi vahetusse, mil šveitsi keeleteadlane Ferdinand de Saussure tegeles lingvistikaga. Pärast tema surma ilmunud “Üldkeeleteaduse kursus” (*Cours de linguistique générale*, 1916) on üliõpilaste märkmete põhjal koostatud loengukonspektide kogu, mis sisaldab uusi termineid ja nende seletusi. Saussure näeb keelt kui üldist mõistet (*langage*), mis omakorda jaguneb kaheks: keeleks (*langue*) ja kõneks (*parole*). Keel kujutab endast reeglitekogumikku, üldist keeletaju, mis teeb võimalikuks keele funktsioneerimise kõnes. Kõne seevastu on konkreetne keelekasutus, välja öeldud või kirjutatud sõna, lause, tekst. Analoogselt toob Saussure lingvistikasse keelemärgi mõiste, mis nagu keel tervikuna, jaguneb samuti kaheks: tähistajaks (*signifiant*) ning tähistatavaks (*signifié*). Tähistaja koosneb häälikutest või tähtedest, samas kui tähistatav viitab tähendusele sõna taga. Saussure on veendunud, et tähistaja ja tähistatava suhe pole motiveeritud, vaid kokkuleppeline ja konventsionaalne, kuna ükski tähe- või häälikukombinatsioon ei sisalda endas midagi loomulikku või omast tähendusele: “Keelemärk on arbitraarne.” (Saussure 1996: 100) Keelt kujutleb Saussure “tervikliku s ü s t e e m i n a, millel on kindel s t r u k t u u r” (Org 2009: 652). Siit tuleneb ka hilisem teadusliku voolu mõiste, mis omakorda põhineb ladinakeelsel sõnal *structura* – siseehitus¹. Struktuurielemendid omandavad tähenduse erinevuse kaudu või nagu kirjutab Hasso Krull: “Tähenduse tajumine toimub erinevuse alusel. Enne erinevust tähendus ei ilmu...” (Krull 1992: 48). Üht keelemärki määratleb tema suhe mõne teise märgiga. Erinevus loob pinnase binaarsete opositsioonide tekkele, millest saab strukturalismi keskseid mõisteid. Binaarsed opositsioonid ei toimi ainult häälikute ja sõnade tasandil, vaid neid kasutatakse ka suuremate süsteemide nagu ühiskond või kultuur analüüsimisel (vastandused hea-kuri, mees-naine, loodus-kultuur jt). Vastandudes varasemale võrdlevale keeleteadusele ja selle uurimismeetoditele, eristab Saussure diakrooniat ja sünkrooniat. Diakrooniline lingvistika uurib keele muutumist erinevate perioodide vältel, keele arenguteed, evolutsiooni. Kuigi Saussure nimetab lingvistika ülesandena ka keele ajaloo

¹ Doležel leiab, et strukturalismi võrdsustamine prantsuse(keelse) strukturalismiga pole õige ja pöörab tähelepanu sellele, et strukturalismi mõiste sündis 1920ndate lõpul hoopis Praha koolkonnas. Ometi tunnustab ta, et prantsuse ja Praha strukturalismil puudub otsene seos, kuna prantslaste peamisteks mõjutajateks olid vene formalism ja Kopenhaageni koolkond. (Doležel 2000: 634-635)

vaatlemist (Saussure 1996: 20), näeb ta ise ja sellest tulenevalt ka strukturalism laiemalt esmase uurimismeetodina sünkrooniat. See tähendab, et tuleb vaadelda keele seisundit käesolevas hetkes ja jätta kõrvale ajalugu, keskendudes erinevate keeleüksuste omavahelistele suhetele ja funktsioonidele, kuid mõtlemata sellele, kuidas need üksused sinna said.

Saussure'i ideed ning teaduslik meetod levisid pärast tema surma ning jätsid oma jälje maailma eri paigus tegutsenud teoreetikutele. Nii on strukturalismi oluliselt panustanud vene formalistid, Praha ja Kopenhaageni koolkonnad². Nende rühmituste uurijate tööd on olulised strukturalismi seisukohast üldisena. Prantsuse kontekstis on neil eelkõige lähtepunkti või inspiratsiooniallika roll.

Strukturalism ei piirne pelgalt keeleteadusega, nagu eelneva põhjal järeldada saab. Ta uurib “fundamentaalse elementide vahelisi tähenduslikke suhteid tervikus” (Org 2009: 647). “Lingvistika pole mitte ainult stiimul ja inspiratsiooniallikas, vaid eelkõige metodoloogiline mudel, mis ühendab kõiki strukturaliste.” (Culler 1975: 4) Strukturalismi üks aksioome, mis samuti ei seo end kindla uurimisvaldkonnaga, kuigi pärineb lingvistikaalasest tööst, kõlab nii: “*A priori* näib igale *protsessile* vastavat *süsteem*, mis võimaldab piiratud arvu mõistete abil seda protsessi analüüsida ning kirjeldada.” (Hjelmslev 1971: 16) Kuigi prantsuse strukturaliste mõjutanud Kopenhaageni lingvistikakoolkonda kuulunud Hjelmslev tegeles keeleteadusega, võib tema teksti lugedes näha, et paljud mõisted ning arusaamad on üle kantavad ka teistesse distsipliinidesse. Juba Saussure'i ideede pinnalt saame vaadata keele ja struktuuridena ka teisi märgisüsteeme. Nii arenevad välja strukturalistlik filosoofia, antropoloogia³, sotsioloogia, kirjadusteadus. Saussure'ist endast saab alguse uus teadusharu semiootika, mis tegeleb kõikvõimalike märgisüsteemidega⁴. Nii et võib julgelt öelda, et juba varajasest staadiumist alates soosib strukturalism ka interdistsiplinaarset lähenemist, hoolimata sellest, et esimesed teoreetikud lähtusid lingvistikast. Prantsuse antropoloog Lévi-Strauss nimetab lingvistikat sotsiaalteaduseks (Lévi-Strauss 1979: 31). Seetõttu on ta ka kindel, et keeleteaduse meetodid võib otse üle kanda antropoloogiasse ja teha uusi avastusi, märgata kahe uurimisvaldkonna vahelisi lõikumispunkte ning koguda vajalikku informatsiooni nii ühe

² Vene formalismist annab kriitilise ülevaate Frederic Jameson raamatus “The Prison House of Language” (Jameson 1972: 43-98). Praha koolkonna põhiideed on kompaktselt esitatud Josef Vacheki ülevaates “The Linguistic School of Prague”, 1966, Bloomington, London: Indiana University Press. Viide Kopenhaageni koolkonna esindaja Hjelmslevi peateosele “Prolégomènes à une théorie du langage” on ära toodud kasutatud kirjanduse loetelus.

³ Antropoloogia ja eelajaloo kohta vt Saussure 1996: 304-312, Lévi-Strauss 1979

⁴ Selle kohta vt Saussure 1996: 32-35, Org 2009: 662-666

kui teise jaoks. Nagu Saussure'gi, rõhutab ka Lévi-Strauss vastandumist traditsioonilisele uurimismeetodile, mis keskendus üksikutele mõistetele või objektide selle asemel, et vaadelda nende omavahelisi suhteid ja seoseid (sealsamas: 46).

Strukturalistid erinevatest teadusharudest nõustuvad, et strukturalism kujutab endast meetodit, mitte niivõrd ühtset mõttevoolu või doktriini. Ometi pole kõik nõus sellega, et Saussure'i esialgsed ideed kõlbab otse üle kanda teistesse distsipliinidesse. Jean Piaget kirjutab ülevaates strukturalismist näiteks matemaatika, füüsika, bioloogia, psühholoogia, lingvistika, sotsiaalteaduste ja filosoofia aspektist ning tema teksti põhjal võib julgelt öelda, et iga uurimisvaldkond on leidnud omale sobiva strukturalistliku lähenemise; meetodid erinevad, kuid idee struktuurist on jäänud samaks⁵. Lisaks sellele rõhutab Piaget, et kuigi strukturalism näib olevat uus meetod, siis tegelikult ta seda pole (Piaget 1973: 136), uus on vaid nimetus ning populaarsus. Piaget tõestab oma väidet mõjuvalt ja kindlameelselt, andes ühtlasi ülevaate strukturalistlikest distsipliinidest, mis jäävad humanitaarteadustest välja. Et aga antud meetodit saab modifitseeritud kujul rakendada nii kõvades kui pehmetes teadustes, on ta heaks eelduseks viimaste kujunemisele tõsiseltvõetavamateks ning teaduslikumateks. Just strukturalismi kui teadusliku meetodi kasutuselevõtt võimaldas humanitaaria prestiiži kasvamist.

Märkusena interdistsiplinaarsete uuringute kohta peaks veel mainima, et kuigi Saussure'ist lähtuv märgisüsteemi idee on tõepoolest üle kantav keelest ka teistesse süsteemidesse, siis tuleks meeles pidada, et kui keeles on tähistaja ning tähistatav suhe arbitraarne, s.t. nende kahe vahel eksisteeriv seos on kokkuleppeline, siis ei pruugi teistes märgisüsteemides arbitraarsus eksisteerida, vaid tähistaja ning tähistatava vahel saab olla põhjuslik seos (Culler 1975: 5). Näiteks ring lõpmatuse sümbolina sisaldab kausaalset seost, kuna ringil puudub algus- ja lõpp-punkt. Seetõttu tuleb lingvistikast laenatud termineid kasutada tähelepanelikumalt ja neid mõne teise distsipliini raames vajadusel modifitseerida, mis kinnitab ka Piaget' ideid.

Strukturalistlik kirjandusuurimine ei seisne üksikute teoste tõlgendamises, vaid tema eesmärgiks on esmajärjekorras olla poetikaks, mis määrab ära tähenduse tingimused, nii et kirjandusteadusest saab püüde mõista konventsioone, mis teevad kirjanduse olemasolu võimalikuks (Culler 1975: viii). Oluline on aga mõista, et keeleteadus ei paku üks-ühele ülekantavat meetodit, mida võiks edukalt rakendada ka kirjandusteaduses, kuna poeetiline

⁵ Vt Piaget 1973 vastavate distsipliinide peatükid

tekst sisaldab muidki tasandeid peale grammatilise ning teksti mängulisus võib muuta lingvistilist grammatikat olulisel määral (sealsamas: 73).

Strukturalistliku kirjandusuurimise nõrkus seisneb eelkõige tema kõikehõlmavuse- ihas, tema soovis kirjeldada ära ja süstematiseerida kõik tekstid, nii need, mis juba loodud, kui need, mis mis alles tulevikus luuakse. Ülesanne on liialt mahukas ja ambitsioonikas, mistõttu paljud uurimused (Todorovi “Dekameroni grammatika”, Genette’i “*Figures*”) ei suuda hallata tervikut, kuigi nad pakuvad huvitavaid vaatepunkte konkreetsele teosele, mis neil fookuses on ja mille põhjalt nad püüavad üldise grammatikani jõuda. Sellest tulenevalt võiks öelda, et strukturalism sobib ehk siiski paremini üksikteoste interpreteerimiseks (kuigi Culler nii ei arva), sest sel moel on võimalik üldteooria nõrku ja tugevaid külgi testida ja näidata, kas ja kuidas üks tekst võib olla mõnes aspektis ainulaadne, ent sisaldada samas ka midagi universaalselt kirjanduslikku. Lõppude lõpuks, kui tekste saaks juba ette ära analüüsida ja lahterdada, siis muutuks küsitavaks kogu tekstiloo üldse.

Strukturalismi kasuks räägib teaduslik meetod ning vaimu- ja keeleteooria ühendamine (Berman 1988: 168). Tema originaalsus seisneb tähistajale keskendumises, kust areneb välja metafüüsiline eeldus, et tähistaja omab tähistatava ees suuremat tähtsust (Jameson 1972: 131). Seega satub keel fookusesse ning jääb sinna ka poststrukturalismis. Strukturalismiga käib kaasas kalduvus determinismile ning teatav idealism, mis teeb ta ühtlasi vastuvõtlikuks kriitikale (Berman 1988: 169). Saussure’ilik lähenemine on absoluutne ja põhineb usul, et keeles on kõik omavahel seotud. Tekib küsimus, kas keelt on võimalik tõepoolest niivõrd läbi uurida, et selles väites lõpuni veendunud olla. Saussure’i ja temast lähtuvate uurijate töö on kahtlemata põhjalik, ent vaevalt kõikehõlmav – jääb ju igas uurimistöös midagi vajaka. Seega tuleb kas leppida Saussure’i “absoluutse maksimiga” (Culler 1975: 13) või hakata selles kahtlema, nagu seda tegid poststrukturalistid, kellest on juttu järgmises alapeatükis. Kõik ei ole ehk siiski universaalne, kõike pole võimalik kategooriatesse, lahtritesse, opositsioonidesse paigutada. Ka Barthes ennustas, et strukturalism ammendab end kord (Barthes 2002: 29) ning on ainult loomulik, et ideede ja meetodite arengu juurde käib ühtede tõusmine esiplaanile ja teiste kadumine tähelepanu keskpunktist, et hiljem võiks olukord muutuda, sest teadlased otsivad mitmekesisemaid viise uurimisobjektide analüüsimiseks. Näiteks Jameson pakub välja strukturalismi edasiarenduse, kuhu on kaasatud ikkagi aeg ning ajalugu reaalsuses (Jameson 1972: x). Need said pisut teise lähenemise kaudu oluliseks ka Foucault’l.

Prantsuse teoreetik Roland Barthes sobib hästi üleminekuks strukturalismilt poststrukturalismile, kuna mees ise jõudis oma karjääri jooksul ühest voolust teise.

Artiklis “Strukturalistlik tegevus” ei näe Barthes strukturalismi koolkonna või liikumisena, vaid hoopis tegevusena (sealsamas: 20-21). Ta kõneleb strukturaalsest inimesest, kelle vaimset elu läbib struktuuride uurimine, lahtilammutamine ja tagasi kokkupanemine, et öelda sel moel midagi uut, avada probleemi uut tahku, leida uuritava objekti funktsioonid (sealsamas: 21). Strukturaalne inimene ei pea olema tingimata teadlane, Barthes’i meelest võib selleks olla ka kirjanik või kunstnik, peasi, et tema vaimse maailma kese seisneks strukturalistlikus tegevuses ning teda määratleks “viis, kuidas ta struktuuri vaimselt kogeb” (sealsamas). Huvitav on siinkohal see, et Barthes, kes artikli ilmumise ajal 1963. aastal oli tõepoolest strukturalist, kuigi hiljem sellest suunast uute ideede tulekuga aina rohkem eemaldus, nimetab strukturalistlike toimingutena “osadeks jagamist ja kokkuseadmist” (sealsamas: 23), mida võiks võtta kui dekonstruktsiooni eeldust, sest ka nimetatud suuna tegevus, millest tuleb juttu poststrukturalismi raames, seisneb eelkõige juba eksisteerivate struktuuride lammutamises ja neile uute tähenduste andmises, selle vahega, et dekonstruktsioon ei usu tähenduse püsivusse. Barthes viitab *homo significans*’ile ehk tähendustloovale inimesele kui kellelegi, keda strukturalism otsib (sealsamas: 27). Artikli lõpus jääb kõlama toon, mis tajub tulevikus ennast ammendanud strukturalismi, mille asemele võib astuda uus mõttevool. Derrida “Grammatoloogiast” (*De la grammatologie*) ilmub juba 1967. aastal, nii et uut tüüpi lammutus ja mittepüsivate tähenduste loomine algab üsna pea pärast prantsuse strukturalismi õidepuhkemist.

Barthes’i, kelle kirjutamisstiil pole rangelt akadeemiline, vaid pigem mänguline (Lopp 2009a: 688), seostatakse nii semiootika kui kirjandusteadusega. Ise on ta öelnud oma kuuluvuse kohta järgmist: “...ma ei *esinda* semioloogiat (ega ka strukturalismi): keegi ei saa *esindada* üht ideed, uskumust ega meetodit...” (Barthes 2000: 58). Nii tuleb välja, et meest ei saa ja ilmselt pole siis tarviski lahterdada, sest tema huvidering ulatub kaugemale kui semiootika või kirjandus, mida tõestab ka käesolevas töö teises peatükis vaatluse all olev kirjutistekogumik “Mütoloogiad”, mis süstemaatiliselt ja metodoloogiliselt vaatab läbi väikekodanliku ühiskonna märke.

Barthes tõi kirjandusteadusesse mõningaid uusi mõisteid ja paljudes neist on tajuda strukturalistlikke binaarsete opositsioonide mõju: kirjutaja/kirjanik (*écrivain/écrivain*), loetav/kirjutatav tekst (*texte lisible/scriptible*), tekstimõnu/tekstinauding (*le plaisir du texte/la jouissance du texte*). Vastandite esimese poole esindajad on iseloomulikud tekstile, “mis rahuldab, täidab [...], on seotud *mugava* lugemispraktikaga” (Barthes 2007: 20), teise poole esindajad on aga omased teksile, mis “kõigutab lugeja ajaloolisi, kultuurilisi, psühholoogilisi tugeid, kõigutab tema maitse, hinnangute, mälestuste püsivust”

(sealsamas). Üks mõiste justkui välistaks teist, kuid Barthes ise rõhutab, et vastandused on kunstlikud ja neid ei tuleks võtta liiga tõsiselt (Tamm 2002: 201).

Barthes'i kirjandusteoorias mängib olulist rolli traditsiooniline skeem autor-tekst-lugeja (sealsamas: 193), mis väljendub autori taandamises ja lugejale aktiivse osa andmises. Kõik see on seotud tekstiga, mis "tekib, toimib pidevate lõimimiste kaudu" (Barthes 2007: 84). Kuna teksti ei taju Barthes lõpliku, vaid aina uuesti loodavana, siis see, kes taasloomises oluliseks osutub, ongi just lugeja, kes loeb teksti mõnu või naudinguga, kuid teab, et sama tekst ei pruugi järgmisel korral enam meeldida, kuna tekst pole püsiv ja ka sellest saadav mõnu on pude (sealsamas: 69).

Barthes kaugenes strukturalismist, sest tema eesmärgid polnud vaid teaduslikud ja teoreetilised, vaid ka ideoloogilised, kultuurilised, filosoofilised ning strukturalism jäi talle kitsaks. Kuna oma kirjutistes on ta pigem kriitiline ja osutab ühiskonnas tugevalt juurdunud nähtustele, mida peetakse loomulikuks, kuigi nad seda ei ole (sellest kõnelevad ka "Mütoloogiate" esseed), siis näib täiesti loogiline, et ta mäslev olemus hakkab ühel hetkel ka strukturalismi kriitiliselt vaatlema. Ta leiab, et "igasugune vana keelepruuk läheb mädaks ja igasugune keelepruuk läheb kohe vanaks, kui seda korrata" (Barthes 2007: 54). Kui 1960ndatel hakkavad Foucault', Lacani ja Derrida rohkesti tähelepanu äratama, sünnibki poststrukturealistlik mõte.

1.2. Poststrukuralism

Sarnaselt strukturalismile ei kujuta poststrukuralism endast üht kitsast ja piiritletud ideoloogiat või doktriini, vaid on “kogum filosoofilisi ja metodoloogilisi praktikaid” (Lopp 2009b: 672), mida ühendab strukturalistlike mudelite, kuid laiemalt Lääne ühiskonna ja kultuuri varasemate käsituste kritiseerimine. Hasso Krull on öelnud, et niipea, kui tulevad mängu ajalugu ja psühhoanalüüs, on loodud eeldused poststrukuralismi tekkeks (seda siis strukturalismi aluselt) (Krull 1992a: 51). Poststrukuralism ei tähenda alati strukturalismi eitust, vaid pigem vastuseisu viimase üheülbalisusele ja selle asemel rõhutatakse “protsessuaalsust, kontekstuaalsust, perspektiivsust jne” (Lopp 2009b: 673, hõrendus kaotatud). Poststrukuralism kujutab endast nii kattuvate kui vastuoluliste mõtete kogumit, mida ühendab eesmärk käsitleda teemasid, mille strukturalistid kõrvale heitsid (Doležel 2000: 633-634). Poststrukuralistid räägivad üksteisele vastu ja kritiseerivad, püüdes leida alternatiive ja veel avastamata tähendusi.

Poststrukuralistid ei vaidle ainult strukturalistidega, vaid Lääne mõttemallidega laiemalt. Nad leiavad, et meie kultuuri ideoloogia soosib üht kindlat lugemisviisi ja selle vaidlustamise asemel võetakse teda ratsionaalsuse ja aktsepteeritavuse normina (Culler 1975: 243). Eelnevalt sai juba näidatud ja arutletud selle üle, et strukturalism seadis endale liiga kõrged ambitsioonid ja soovis absoluudiihas pakkuda ühtainsat viisi, kuidas maailma mõista ja tekste lugeda või neid juurde luua. Poststrukuralism astub kindlalt vastu kõigele, mis normeerib, ühtlustab, silub. Samas ei maksa unustada, et Saussure'i järgi luuakse tähendust erinevuse kaudu. Strukturalistid püüavad erinevusi süstematiseerida ja neid piiritleda, eelkõige binaarsete opositsioonide abil. Poststrukuralistid aga leiavad, et kui iga elementi iseloomustab juba tema erinevus teistest, siis neid erinevuse suhteid on märkide vahel lõputult ja seega saab ka tähendust lõputult luua, mistõttu muutub ühtse tähendusi haldava süsteemi rajamine võimatuks, sest tähendusi pole võimalik hallata (sealsamas: 245-46). Siin peitubki iva: poststrukuralism soosib eelnevalt nii strukturalismi kui Lääne mõtteloo raames üldisemalt kõrvale jäänud tähenduste, tekstide, ideoloogiate jne esiletoomist. Sellest lähtuvalt kanduvad poststrukuralistlikud ideed ka sellistesse valdkondadesse nagu feminism või postkolonialism. Poststrukuralistide eesmärgiks on pöörata tähelepanu nähtustele, mis jäävad peavoolust eemale, tõstes sel moel fookusesse Lääne mõtteviisi nõrkused ja miinused. Jonathan Culleri arvates seisnebki uue suuna praktiline väärtus aktiivsuse ja lugemise ning kirjutamise protsessi loominguksuse

rõhutamises, et mitte näha (kirjanduslikku) teksti pelgalt kui representatsiooni või väljendust (sealsamas: 247). Poststrukuralismi võib vaadelda mitmetähenduslikkust ja keele semantilist relatiivsust toonitava lugemisviisina (Kraavi 2005: 111). Retseptiooniteooria areng, millest on juttu teises peatükis, on samuti seotud poststrukuralistliku mõtteviisi levikuga.

Poststrukuralism ise loeb uuesti üle sellised autoreid nagu Friedrich Nietzsche, Karl Marx ja Sigmund Freud ning neil on kahtlemata tohutu mõju prantsuse 20. sajandi mõtlemisele; dialoogis strukturalismiga toonitab aga poststrukuralism teemasid, mille esimene kõrvale jättis või teisiti käsitles, eelkõige ajaloolisus, subjekt, erinevus/erinevus ja eetiline mõtlemine (Lopp 2009b: 673-674). Kuna strukturalism loobus diakroonilisest meetodist ning eelistas uurimisobjekti vaadelda väljaspool ajalisi markereid, siis on ainult loomulik, et hilisem kriitika toob tagasi fookusesse aja ja ajaloo ning käsitleb mõtlemist ja kogemust kui midagi ajalooliselt tingitud. Sarnaselt toimib ka subjekti tagasitoomine uurimistöö konteksti: strukturalism, mis ajas taga teaduslikkust ja tõsiseltvõetavust, pidas õigeks ka subjektiivsusest loobuda; poststrukuralism seevastu tajub subjektiivsuse mitmetähenduslikkuse alust. Mis puutub erinevusse, siis strukturalistlik paradigma näeb seda funktsionaalselt, s.t. kui nähtust, mis eristab üht asja teisest. Poststrukuralismis aga tuleb mängu eelnevalt mainitud ajaloolisus ja koos sellega muutuvad ka erinevused illusioonideks, mida ei saa kindlalt määrata, vaid mis osutuvad ajas määratud ja muutuvateks tähendusteks, kuna tähendused ise pole püsivad ja kindlaksmääratud (sealsamas: 676). Derrida rõhutab omaloodud mõiste erinevus (*différance*) kaht poolt: esmalt kui edasilükkamist ja alles seejärel erinevaks või teistsuguseks olemist (Derrida 1993: 8).

Eetiline mõtlemine kerkib esile seoses terminiga Teine: kuna hakatakse pöörama tähelepanu mõtlemisele ja keelele, nähes neid kaht eelkõige seoses võimuga, siis tahetakse tõsta esile ideid ja subjekte ehk Teisi, mis on kõrvale jäetud. Samuti näidatakse ära mehhanismid, millega Lääne ühiskonnas on mõtlemist suunatud, muutes teatud mõisted olulisteks ja alistades seeläbi teised (näiteks Derrida logotsentrismikriitika, mis leiab, et kõne on kummalisel kombel saanud kirjast olulisemaks). Eetilised probleemid on möödapääsmatud: seni allasurutud Teine (olgu ta naine, koloniaalrahvas, vang, hullumeelne või keegi muu) hakkab nõudma võrdset positsiooni Esimese kõrval ning tahab jutustada oma represseritusest. On tal õigus ja vajadus seda teha? Kes peab talle kannatused korvama? Kas keegi üldse peab? Kas Teise kategooria on paratamatu? Mida

teha, et vältida uute Teiste kujunemist? Need on arutluspunktid, mis tähelepanu alla seatakse.

Lisaks eelnevatele kesksetele teemadele on poststrukturealismile omane ka kõnelemine diskursusest. Kui strukturealismis vaadeldi keelt kui inimõtleamise alust, siis poststrukturealism laiendab seda kontsepti ning võtab kasutusele termini diskursus, mis on „subjekti ja keele ühine sotsiaalne juur, tähenduse-eelne tasand, mis alles muudab võimalikuks ja piiritleb seda, mida subjekt üleüldse saab väljendada ja mida mitte“ (Lopp 2009b: 675). Nagu näha, on siin ühendatud mitmed poststrukturealismile iseloomulikud tähed. Loomulikult on diskursus seotud subjektiga ja sellest tulenevalt tõuseb esile eetika ning küsimus sellest, kes loob ja/või kontrollib diskursust. Diskursus võtab enda alla tohutu mõistetekompleksi, kuhu kuuluvad keel, võim, stereotüübid, seisukohad, hirmud, ihad jpm. Loomulikult on võimalik diskursust vastavalt uurimisobjektile piiritleda, näiteks Foucault kõneleb võimudiskursusest. Kuigi diskursus eeldab justkui millegi keeleülese või –välise eksisteerimist, omab keel poststrukturealismis suurt tähtsust, eriti Derrida tekstides, sest „keel kujutab endast inimmaailma ja inimmaailm ongi terve maailm“ (Harland 1987: 141).

Kuna keelest saab üks keskseid probleeme poststrukturealismis, siis on ta seetõttu saanud eesti kontekstis palju tähelepanu. Märkimisväärse osa meie rahvusidentiteedist moodustab keel ja selle säilitamine. Poststrukturealismis lähenetakse aga keelele pisut teisiti kui rahvusideoloogias, püüdes näidata tema eksisteerimist kõikjal ning tahtmata teda mingil moel poetiseerida. Juba strukturealistid olid veendunud, et teadmine maailmast ning iseendast saadakse keele kaudu (õigemini küll keeles, sest keel pole siin vahendajaks, vaid pigem asukohaks, kus teadmised paiknevad), millest Derrida tuletas mõtte, et väljaspool teksti ei olegi midagi („*Il n'y a pas de hors-texte*“), sest keel on ju teksti materjal (Derrida 1997: 227). Kõik avaldub keeles, nii meie sisemaailm kui väliskeskkond. Teisalt osutab keel ainult iseendale ning teda ei ole võimalik vaadelda väljastpoolt, mis muudab tema uurimise seetõttu komplitseerituks (Berman 1988: 173). Uuriija ei saa end distantseerida uurimisobjektist: kui Derrida arutleb sõna ja kirjatähe üle, siis on ta ise samavõrd nende vang kui autorid, keda ta oma arutluskäigus vaatleb. Siit järeldub aga taas kord, et pole võimalik väita midagi objektiivset, tõsikindlat, absoluutset, püsivat, igavikulist. Kuna me tajume maailma ainuüksi keeles ning väljaspool keelt ei eksisteerigi tajutavat maailma, siis saavad keel ja subjekt niivõrd seotuks, et iga uurimus keelest muutub omakorda keeleks. Nad ei viita mingile väljaspoole asuvale erapooletule reaalsusele, vaid on samasugused konstruktsioonid nagu keel, mida uuritakse ja mis eelneb subjektile, s.t. „mina“ tekib alles keeles, uuriija saab oma rolli keeles (sealsamas). Pealegi ei eksisteeri poststrukturealismi

järgi objektiivset reaalsust, millele strukturalistid veel rõhuvad: kõik on osa keelest (sealsamas). Berman nimetab sellest tulenevalt klassikalist filosoofiat, mis otsib Tõde, idealismiks, strukturaliste, kes loodavad kogemuse põhjal avastada midagi universaalset, empiirikuteks ning poststrukturaliste skeptikuteks, kuna nad õõnestavad nii idealistide kui strukturalistide käsitust Tõest ja Tõe konsteptsiooni tervikuna (sealsamas: 174).

Veel üks eripära, mis iseloomustab poststrukturalismi, on ratsionaalsuse ja intellekti surumine tagaplaanile, sealhulgas kartesiaanliku *cogito* kõrvale jätmine, mis toimus tegelikult juba strukturalismis, kust sai alguse keelekeskne maailmatajumine. Kuna esile kerkib subjekt, siis toob ta endaga kaasa iha kategooria, millest saab produktiivsuse allikas (sealsamas). Kui strukturalism eiras põhjuslikke seoseid ja lähtus sünkrooniast, siis aja mõõtme tagasitoomisega muutub subjekt ajas arenevaks. Temast saab protsess, mitte valmistoode ning iha loetakse loovjõuks, mis protsessuaalsuse käivitab (sealsamas. 175). Sellega saab tõestatud ka Krulli arusaam, kus üleminekuks strukturalismilt poststrukturalismile on vajalik ajaloo (ehk ajalise mõiste, aja mõõtme) ning psühhoanalüüsi (ehk iha) kaasamine (Krull 1992a: 51). Berman ütleb, et siiret ühelt mõttelaadilt teisele iseloomustab lingvistilise mudeli asendamine kirjanduslikuga, mis tähendab, et kui strukturalism näeb tervikut kui osade summat, siis poststrukturalism näeb tervikut suuremana kui vaid osade summana ning seetõttu polegi teksti võimalik täielikult ära tõlgendada, sest osadest jääb alati üle teatud ruum, mida saab erineval moel täita (Berman 1988: 175-176). Püütakse hallata tervikut, aga see osutub liigagi ambitsioonikaks ettevõtmiseks (sarnaselt strukturalistide mudelite ja grammatikate koostamise tahtele).

Küsimus mõiste „poststrukturalism“ enda sisust on samuti pälvinud tähelepanu ja seda on vahel peetud ebaõnnestunuks (Lopp 2009b: 672). Ühelt poolt sobib poststrukturalism hästi võtma kokku mõtteviise, mis lähtusid strukturalismist ja toimised kas viimase edasiarenduse või kriitikana, eriti kuna mitmed prantsuse mõtlejad alustasid strukturalistidena, kuid liikusid sealt edasi (Barthes). Teiselt poolt ei suuda „poststrukturalism“ edasi anda tema enda sees eksisteerivat mitmekihilisust: mõtlejad kirjutavad erinevatel teemadel ning nende tööd on sageli niivõrd eraldiseisvad, et neid on raske ühildada (sealsamas: 671), kuigi kokkupuutepunkte on sellegipoolest mitmed käsitused leidnud ja välja pakkunud. Poststrukturalismi võib vaadelda ka postmodernismi raames, viimasest saab siis veelgi laiem ja raskesti defineeritavam katusmõiste⁶, mis hõlmab lisaks teoreetilisele poststrukturalismile ka 20. sajandi teise poole loomingulist

⁶ Vt Viires 2006: 12-13

panust: kirjandust, kunsti, arhitektuuri, teatrit jne. Poststrukuralismi kitsamas tähenduses kasutatakse terminit dekonstruktsioon, mis lähtub Derrida tekstidest ja kujutab meetodit, mille abil tekstidele uusi vaatenurki ja tõlgendamisvõimalusi pakkuda. Liikumine sai iseärnis populaarseks USAs, kus Yale'i ülikoolist kujunes eesotsas Paul de Mani ja J. Hillis Milleriga dekonstruktsiooni kants. Doležel on rõhutanud, et dekonstruktsioonist kõneledes tuleks selgelt eristada selle kaht külge: ühelt poolt on tõepoolest tegemist kirjanduskriitilise meetodiga (see aspekt on saanud ka rohkem tähelepanu), kuid teisalt siiski epistemoloogilise teooriaga, mille keskmes on terav logotsentrismikriitika (Doležel 2000: 635). Teisõnu võiks öelda: dekonstruktsiooni iseloomustab nii teooria kui praktika, mis erinevad teineteisest piisavalt, et diferentsi esile tuua ja rõhutada.

Richard Harland on välja töötanud oma lähenemise, mis hõlmab nii strukturalistlikku, poststrukuralistlikku kui nendega külgnevaid uurimissuundi (näiteks semiootikat). Ta nimetab seda superstrukuralismiks. Terminoloogiliselt on tegemist nutika võttega, mis võimaldab ühe sõnaga kokku võtta mitmed autorid, kes on vastastikku üksteist mõjutanud: on ju tegemist mõttevooludega, mida seestpoolt pidevalt kritiseeritakse, puhastatakse, korrigeeritakse (Harland 1987: 184-185). Seetõttu paigutuvad näiteks Barthes või Foucault sõltuvalt vaadeldavast perioodist kas strukturalismi või poststrukuralismi alla. Harlandlikult saab neid nimetada hoopis superstrukuralistideks, kes uurivad mitte enam alusstruktuure, vaid just super- ehk ülestruktuure (sealsamas: 1-2). Superstruktuuridena võib näha ideloogiaid, seadust, käitumist – kõike, mida Foucault nimetab episteemiks (sealsamas: 2). Ent superstrukuralismist rääkides ei pääse Harland siiski eristustest liikumise sees: ta kasutab kõigele vaatamata vastandlikke termineid strukturalism ja poststrukuralism, kuigi tema töö eesmärk on pigem opositsioonide ja piiride hajutamine. Viimasest tuleb aga sageli loobuda. Üheks põhjuseks võiks olla eraldiseisvate mõistete juurdumine, mistõttu on lihtsam ja mõistetavam teatud kontekstis eristus säilitada (samas tasuks märkida, et Harland eristab küll strukturalismi ja poststrukuralismi, kuid räägib harva dekonstruktsioonist ja semiootikast). Teisalt näitab kasutatud mõistete paljusus seda, et koondmõiste superstrukuralism ei suuda siiski täielikult väljendada tema raames tegutsevate teoreetikute mitmekülgust, arenguteed ja vastuolusid ning seepärast on täpsustavalt tarvis siiski säilitada juba eraldi eksisteerivad mõisted, seda enam, et nii strukturalism kui poststrukuralism hõlmavad mitmeid valdkondi (kirjandus, ajalugu, antropoloogia, filosoofia jt).

Nii nagu ei pääsenud kriitikast strukturalism (ega pääse ükski teine mõttevool või teaduslik meetod), ei saa ka poststrukuralism osutada millekski täiuslikuks, mis suudab

maailma lõplikult ära seletada või pakkuda niivõrd tugevat alternatiivi, et tühistaks vajaduse teistsuguse mõtlemise järele (see oleks ta enda põhimeõtetevastane tegelikult). Dekonstruksiooni nõrkus seisneb uute ideede puudumises, mille asemel süüvitakse vanadesse tekstidesse ja püütakse neid näidata võimalikult mitmekülgset, et nad kaotaks üldistusjõu (Krull 1995: 5). Kas sellist lähenemist tajuda plussi või miinusena, sõltub kriitikust. Samuti võiks vaielda selle üle, kas tõepoolest puudub siin uus idee. Vanade tekstide ülelugemises iseenesest pole midagi originaalset, samuti on peavoolumõtlemise puudujääke ja nõrkust paljastatud sellest ajast, kui mõtlemine eksisteerib, sest juba kahe mõtleja olemasolu eeldab konflikti ning kriitikat. Ometi ei saa päris uudsusevaesena mõista kõike, mida nende vanade tekstide kohta öeldakse, sest ülelugemine toob kaasa värsked vaatepunktid. Pigem võiks õigustatumaks osutada kriitika, mis näeb nii dekonstruktsioonis kitsamalt kui poststrukuralismis laiemalt praktilisi raskusi, kuna see tooks endaga kaasa lõputu laviini tõlgendusi, millest ükski pole autoriteetne ega isegi niivõrd püsiv, et ei osutuks aegunuks juba samal hetkel, mil ta on kirja pandud või lõpuni mõeldud. Jonathan Culler toob välja, et kultuuriliste fenomenide, sealhulgas tekstide uurimine leiab alati aset mingis kontekstis ja tähenduse loomine on tahes-tahtmata konventsioonidest ajendatud (Culler 1975: 249). Seega polegi tähendustel võimalik lasta vabalt voolata, vaid nad tuleb teatud hetkel n-õ kinni püüda ja konserveerida, et oleks üldse võimalik teadustööd teha või mõne teksti kohta midagi väita. Teooria võib olla radikaalne, kuid uurimistöö eeldab piiritletust ja kitsendatust (sealsamas: 251). Siit järeldub, et kui strukturalismile heideti ette kaldumist absoluuti, siis poststrukuralism langes omakorda teise äärmusesse, mis on samuti omamoodi absoluut: selle asemel, et luua üht süsteemi, skeemi või grammatikat, võiks poststrukuralist jäädagi ühtainust teksti seletama, analüüsima, tõlgendama, kuna tähenduskihte võib leida tohutult palju ja keegi ei anna ühele või teisele kriteeriumile suuremat autoriteeti. Culler nimetab ka näiteks Kristeva mõistet genotekst tühjaks sel lihtsalt põhjusel, et pole võimalik ära määrata kõiki mineviku ja tuleviku keeli ning nende variante (sealsamas: 247). Seega näeb ta genoteksti kui strukturalistlikku mõistet, mis jääb absoluudiiha taha kinni, kuid too absoluudiiha on pluralistlikku, mitte üldistavat laadi. Culleri meelest kukuvad läbi nii strukturalistid kui poststrukuralistid, kuna nad leiavad, et tõlgendamisprotsess on suvaline, juhuslik ja plaanipäratu: strukturalistid püüavad midagi välja jätta, poststrukuralistid jällegi liiga palju juurde liita (sealsamas: 253).

Loomulikult ei saa jätta mainimata ka tõsiasja, et kuigi poststrukuralistid seisavad vastu peavooluideoloogiale, ei pääse nad ka ise ideologiseeritusest. Siinkohal tasuks veel ära märkida, et kuigi ideoloogia osutub 20. sajandi ajaloo taustal negatiivselt laetud

mõisteks, ei näe Foucault küsimust sugugi ühekülgselt (nagu poststrukuralistile kohane). Ta möönab, et ideoloogiat käsitletakse enamasti kui tõe vastandit ja toob paralleeli võimu mõistega, millel on küll halb maik, kuid mis ei saa olla puhtalt negatiivne kontsept kas või seepärast, et muidu keegi ei alluks sellele ja pealegi on tegemist kogu sotsiaalset korpust läbiva nähtusega (Foucault 1992: 37). Nii et kui poststrukuraliste kritiseeritakse seetõttu, et ka nemad alluvad teatud ideoloogiale, siis ei pruugi see olla üdini negatiivne kommentaar, vaid viidata sellele, et tegemist on uurijatega, kes soovivad ühe ideoloogia kõrvale ka teisi tõsta. Probleem seisneb pigem asjaolus, et poststrukuralism ei eelista teoreetilises plaanis justkui ainsatki ideoloogiat teisele, kuid praktikas tuleb neil sellegipoolest teha valik. Ükski ideoloogia ei suuda aga olla universaalne ja koherentne, ta jääb ikkagi piiratuks.

2. Mõju, intertekstuaalsus, retseptsioon

Puudutades küsimust, kuidas on võimalik vaadelda kahe erineva kultuuri (prantsuse ja eesti) kokkupuutepunkte antud töö kontekstis, saab kasutada mõisteid mõju, intertekstuaalsus ja retseptsioon. Mida need endast kujutavad, mis on nende sisu, plussid ja miinused – selle üle järgnevalt arutlengi.

Artiklis mõju ning intertekstuaalsuse ajaloost ja seostest leiavad Clayton ja Rothstein, et mõju on mõistena oma aja ära elanud ega kujuta endast kuigi positiivse alatooniga käsitust. Nad defineerivad mõju kahes versioonis: kitsamalt võttes on mõju ülekanne ühelt üksuselt teisele (üksuseks võib olla autor, teos, traditsioon vms), laiemalt aga tähendab see intellektuaalse tausta ja konteksti välja joonistamist (Clayton ja Rothstein 1991: 3). Arusaama mõjust on kasutatud juba mõnda aega: mõju-uuringutega on eraldi valdkonnana tegeletud valgustusajastust saati (sealsamas: 4), seega on tegemist suunaga, millel on oma traditsioonid välja kujunenud. Neid traditsioone aga ei nähta sageli soosivas valguses, kuna mõju kahjuks räägib asjaolu, et ta asetab mõjutaja ning mõjutatava hierarhilisesse suhtesse, kus esimene käitub aktiivse ja omanäolisena, samas kui teise kanda jääb passiivse vastuvõtja roll, kes pelgalt töötleb ümber juba olemasolevaid ideid. Siit kerkib esile ka küsimus originaalist ja koopias – mõjutatav oleks justkui nõrgem ja vähem oluline, kuna ta imiteerib eeskujut, kes järelikult ja üsna iseenesestmõistetavalt asub temast kõrgemal kunstilisel tasandil. Selline mõtlemine pole aga omane 20. sajandi teise poole teooriatele, mis püüavad just nimelt lammutada hierarhiaid ning näidata, et taoliste seoste loomine kuulub kitsarinnalise ning ahendava maailmapildi juurde, samas kui poststrukturealistlik lähenemine soosib pluralismi. Lisaks eelnevale keskendub mõju tugevalt autorikujule, kuna rohkelt on mõju-uuringute raames vaadeldud ikkagi kahe autori vahelisi kokkupuutepunkte. Et aga Roland Barthes kuulutas 1968. aastal autori surma ning aasta hiljem tuli Julia Kristeva välja intertekstuaalsuse mõistega, siis on arusaadav, kuidas mõjuvõimsa autori asendab hoopis leebem nägemus autorist.

Mõju saab kasutada ka helgemas valguses, rääkides autoritest, kes on kõik iseseisvad loovisiksused, kuid kes ei pääse ikkagi eelkäijate toimejõust. Clayton ja Rothstein on toonud välja kunstiajaloolase Michael Baxandalli mõtte, et mõju tuleks pea peale keerata, kuna see eeldab, et aktiivsust näitab üles mõjutaja, samas kui mõju ilmneb just selle kaudu, et mõjutatav võtab midagi ette, kasutab eelnevat teksti, modifitseerib ideid, mis talle kättesaadavad olid (sealsamas: 6-7). Nii et kriitika termini ühekülge

kasutamise kohta on alati eksisteerinud nagu ka mõju mõiste selline kasutamine, mis eeldab mõjutatava aktiivset osalust.

Harold Bloomi luuleteooria „Mõjuäng“ näeb mõju autorikeskselt kui ühe luuletaja võitlust eelkäijaga (sealsamas: 9). Kogu luuleajalugu kujutab endast mõjude järjepidevust, kuna tugeva natuuriga poeedid loovadki seda ajalugu üksteise vääriti lugemise kaudu (Bloom 1979: 5). Vääriti lugemine käib Bloomi sõnul tugevate luuletajate (*strong poets*) juurde, sest nemad ei idealiseeri, vaid kohandavad ja omastavad (sealsamas). Ometi ei peaks see tähendama, justkui muutuks mõjutatud poeet vähem originaalseks – mõju just lisab omapärasust, mis omakorda ei tähenda automaatselt, et omapärasuse tulemiks on kvaliteet (sealsamas: 7). Bloom üritab kaotada varasemate ja hilisemate luuletajate vahelist hierarhist seost, näidates selgelt, kuidas etableerunud lüürikud on vaevelnud mõjuängi käes, s.t. astunud aktiivsesse dialoogi oma eelkäijaga, aktsepteerides viimase võimekust ja geniaalsust, püüdes seda samal ajal ise saavutada või koguni ületada, kasutades kuut revisionistlikku võtet (vt Bloom 1979: 14-16). Mõjuängi juurde käib ka tunne, et ollakse eelkäijatele võlgu, et ennast pole ise ja ainuisikuliselt loodud (sealsamas: 5). Bloom rõhutabki sellest tulenevalt, et meil kui lugejatel pole tarvis suhtuda autorisse kui autonoomsesse minasse, vaid tunnistada, et iga luuletaja suhtleb teiste luuletajate ja eriti nende tekstidega (sealsamas: 91), seega peitub mõju mõistes loominguilise alus, sest ükski kirjutaja ei saa olla vaba eelnevate kirjutajate mõtetest. Nii on ka käesoleva magistritöö kesksed autorid lähtunud konkreetsetest teoreetikutest, kuid pole jäänud neisse kinni, vaid suhtunud nende mõtetesse kreatiivselt ja kriitiliselt, jõudes sel moel isiklike ning omanäoliste mõttearenduste ja stiilini. Kui Bloom nõuab luuletajatelt kujutlusvõimet, mis suudaks tegeleda revisionismiga piisavalt kõrgel kunstilisel tasemel, langemata imiteerimisse, siis võib öelda, et esseistikas on vaatluse all olevad autorid sellega suurepäraselt hakkama saanud. Kas nad seejuures ka mõjuängi käes vaevlesid, siis ilmselt mitte sellisel romantilisel moel nagu Bloom näeb vaimusilmas kannatavat Wordsworthi või Keatsi. Kahtlemata käib tekstilooje juurde vaimne pingutus ja eneseületus, kuid siin tuleb sisse küsimus erinevatest žanritest: luules, eriti romantilises luules, on tavaline kasutada pateetilist, ülistavat, heitlevat laadi, ent esseistikas ja kriitikas, mis ei pruugi olla puhtalt teaduslikud ning võimaldavad osavaid keelemänge, jääb kirjutamisstiil siiski vaoshoitumaks, väljendamata selgesõnaliselt suurt töömahtu, mis hõljab teksti taga. Seega ei taju lugeja kuidagi kirjutaja mõjuängi, mis võib tulla ka asjaolust, et vaadeldavad tekstid ei tegele enesereflektsiooniga (selles mõttes, et nad ei vaatle esseed või arvustust kui žanri ega kommunikeeru varasemate autoritega nendest žanritest), erinevalt Bloomi valitud

näidetest, mis on paljuski ka ise mõtisklused mõju ning luule olemuse üle. Et Bloom jõuab järelduseni, et iga luuletus on ühe vanemluuletuse (*parent poem*) väärtõlgendus, siis sobib tema teooria käesolevasse töösse, kuid poolikult ehk ilma ängita.

Artiklis „Kultuuride vastastikuse mõju teooriast“ räägib Juri Lotman sellest, miks mõju üldse tekib. Tema arusaam on, et kultuur ei saa areneda ilma väljaspoolsete tekstide mõjuta (Lotman 1999: 66), kuid mõju eelduseks on äratundmine, et mõjutajas peitub midagi oma või midagi võõrast (sealsamas: 56-57). Lotman käib sama rada Bloomiga, olles veendunud, et mõju näol pole tegemist parasitaarse, vaid hoopis viljaka nähtusega, sest sellega käib kaasas koodide individualiseerimine, mis on niisama aktiivne ja püsiv tendents nagu ka nende generaliseerumine (sealsamas: 60). Seega ei seisne mõju vaid teadete edastamises, vaid ka nende tootmiseks (sealsamas: 62). Oma käsitluses jääb autor kindlaks mõistele „mõju“ ning kasutab seda loomingulises, positiivses tähenduses, mis rõhutab jällegi mõjutatava aktiivset rolli. Võib-olla võib nii Bloomi kui Lotmani juures märgata kalduvust omistada põhitähelepanu just nimelt mõjutatavale, kes näib oma väärlugemises või koodide tõlgendamises tegevat ära suurema töö kui algupärase koodi looja. Taoline rõhuasetuse järsk ümberpööramine on ilmselt vajalik eelkõige selleks, et iganenud hierarhiat, kus algupärand asub vankumatult kõrgemal kui temast mõjutatud autor/tekst/traditsioon, oma troonil kõikuma lüüa. Enne, kui mõjutaja ning mõjutatav saavad võrdseteks saada, tuleb mõjutatava rolli üle tähtsustada, sest tal tuleb oma võrdne koht välja võidelda.

Lotmani jaoks on iseenesestmõistetav, et mõju eksisteerib ja ilma selleta ei saa, eriti, kuna tema arvates käivad mõju ja immanentne areng käsikäes ja neid pole võimalik selgepiirilisel eristada (sealsamas: 70). Käesolevas uurimuses püüan neid siiski lahutada, kuigi tekstide terviklikkus pakub tõestust Lotmani väitele. Ühe kultuuri arengut näeb ta vahetusaktina, mis eeldab teise kui partneri olemasolu. Sellest tulenevalt leiab aset kaks protsessi: kõigepealt konstrueeritakse teine kui võõras, sest ilma võõrata ei saa olla oma ehk partnerit, ja samas interioriseeritakse teine, tehes ta omaks, mistõttu midagi tema olemusest võib hoopiski kaotsi minna (sealsamas: 67). Põhiline on asjaolu, et need protsessid on vältimatud ja toimunud kultuuriajaloo vältel pidevalt. Oma töös vaatlen prantsuse kultuuri ühe osa mõju eesti omale – see tähendab, et eesti pool on suhtunud prantsuse poolde kui võõrasse, ent muutnud ta siiski omaks. Kuidas ja miks see on toimunud, on töö üks probleemiasetusi.

Eelnevast on hõlpsasti järeldatav, et mõju on tegelikult kasutatud ka siis, kui rõhutatakse nii mõjutaja kui mõjutatava aktiivsust, viimase oma eriti. Sellest hoolimata

peetakse mõju mõistet iganenuks ja heidatakse talle ette autorikesksust, normatiivsust, ideoloogilisust ja biograafia osakaalu rõhutamist tõlgendamises (Clayton ja Rothstein 1991: 13-17). Kuna poststrukturealistlikele autoritele ei sobi vanad terminid, siis neile ei piisa ka mõju mõiste rehabiliteerimisest, mis püüaks kinnistada seda koos uue varjundiga. Selle asemel pakub Julia Kristeva välja intertekstuaalsuse, mis tähendab ühe või mitme märgisüsteemi transpositsiooni teise märgisüsteemi (Kristeva 1996: 111). Kristeva rõhutab seejuures, viidates varasematele mõju-uuringutele, et intertekstuaalsust ei tohiks mõista kui tööd algallikate leidmiseks, vaid just kui transpositsiooni (kohavahetust), kus üleminek ühest süsteemist teise nõuab ühtlasi muutust artikulatsioonis (sealsamas). Kui mõju puhul oli oluliseks just autorifiguur, siis intertekstuaalsus on märksa anonüümsem ja seal seisab fookuses tekstide impersonaalne ristamine (Clayton ja Rothstein: 4). Kui juba uskriitikud tahtsid loobuda autorist ja keskenduda ainult tekstile, siis võib märgata intertekstuaalsuse puhul sarnast tendentsi, kuid ometi pole viimane niivõrd tekstis kinni, vaid liigub sellest ka väljapoole. Esiteks pole teksti mõiste enam piiritletud vaid kirjapanduga ja nii käivad intertekstuaalsuse alla ka viited näiteks käitumisnormidele, maalikunstile, päevakajalistele uudistele jne. Teiseks ei piirdu intertekstuaalsus ajalis-põhjuslike seostega, s.t. kui mõjust rääkides oli temporaalne järgnevus oluline, siis intertekstuaalsus ei nõua, et hilisem tekst kõneleks varasemaga. Selle asemel on võimalik leida seoseid tekstide vahel suhteliselt meelevaldselt, olgu nad paigutatud ajas, ruumis ja kausaalselt kuidas tahes. Loomulikult annab taoline lähenemine võimaluse intertekstuaalsust tohutu laialt tõlgendada ja rakendada, milles peitub ka tema nõrkus, kuid teisalt pakub ta uut võimalust tõlgendamistööks, mis keskendub tekstide omavahelisele kõnelemisele. Kristeva termini puhul on omapärane see, et tema jaoks polegi tekstil justkui lugejat, vaid on kirjutaja, kes esineb ühtlasti lugeja rollis, sest ta loeb üle teisi tekste (sealsamas: 21). Võib tõmmata paralleeli varasemate mõju-uuringutega, kus samuti kirjutaja ehk mõjutatav autor võttis enda kanda lugeja rolli, kuid jäeti kõrvale lugeja, kes küll pole ühegi teksti autor, kuid oma tõlgenduste kaudu osaleb siiski tekstiloomes. Nii et põhimõtteliselt tegeleb nii mõju kui intertekstuaalsus ikkagi autorite ja kirjutajatega, jättes tähelepanuta lugeja, kel tuleb kõik tekstidevahelised viited ja arvatavad mõjuallikad leida ning kokku viia. Autorikuju pole mitte kadunud, vaid tema ongi lugeja – ja tema enda tekst omakorda on kindlasti sama vaba ja algupärane kui see, mida ta loeb.

Siit edasi toimub hüpe retseptsiooniteooriasse, mis toob lisaks kirjutajale kui lugejale sisse ka nägemuse lugejast kui tõlgendajast. Kuigi siin vaadeldavad teoreetikud Jauss ning Iser kõnelevad ilukirjanduslikust tekstist, siis on nende mõtted ometi

kohandatavad ka esseedele ja teoreetilistele kirjatükkidele. Peamiselt ühendab neid arusaam, et vananenud mõju mõiste tegeles liialt allikate uurimisega ning jättis kõrvale lugeja, kelle rolli on hakatud 20. sajandi lõpul eriti rõhutama. Huvitav ongi just see, et kui mõju ja ka intertekstuaalsuse puhul räägiti kahe autori vahelisest dialoogist, mis toimub eelkõige tekstide kaudu, siis retseptsiooniteoorias on autor Barthes'i järgi tõepoolest surnuks kuulutatud ja tegeletakse teksti ja lugeja vahelise suhtega, kus autoril pole enam sõna sekka öelda. Selles võib näha uuskriitike mõttelaadi, kus teksti peaks ise enda eest kõnelema, ilma et autorikuju seda segama hakkaks, kuid uuskriitikud ei vaadelnud lugejat olulise elemendina tõlgendamisprotsessis. Mõju on selles kontekstis igal juhul midagi tekstivälist, mis tuleb kõrvale heita, samas kui vastukaaluks suureneb lugeja roll, sest tema kaudu hakkab kirjutatu elama. Tekst on see, mis on dešifreeritud ja mis kannab endas küsimust, millele ta pakub ka vastuse (Starobinski 2002: 18). Oluline on tähele panna, et võetakse kasutusele uus mõiste „retseptsioon“, mis tähendab aktiivset vastuvõttu ja vastandub sellega tugevasti mõjule.

Eessõnas Hans Robert Jaussi tekstide kogumikule „Retseptsiooni esteetika poole“ ütleb Jean Starobinski, et Jaussi nägemuses käib retseptsiooni juurde teoste, mille mõte jääb lugejale vastuvõetamatuks, avatus modifikatsioonile – lugejal on võimalus samal teemal käia välja uus idee, uus lähenemine (sealsamas: 19). Selle nurga alt vaatlen just oma töös eesti autoreid: kuidas nad on tõlgendanud prantsuse teoreetikuid, millega nõustunud, mille kõrvale jätnud ning kas ja kuidas muutnud algset tähendust. Siinkohal tuleb sisse ka Jaussi mõiste ootuste horisont, mis kujutab endast lugeja ootusi ja väljavaateid enne lugema asumist, tema valmisolekut teksti vastu võtta, samuti eelnevat lugemiskogemust ja keelepraktikaid, millega ta on harjunud (Jauss 2002: 54). Jauss ütleb, et efekt, mõjus on sõltub tekstist endast, kuid retseptsioon puhtalt adressaadist, vastuvõtjast (sealsamas: 269). Seega ei saa üks traditsioon, (näiteks poststrukuralistlik) end ise üle kanda ühest kultuuriruumist teise, vaid eeldab vastuvõtjat, kes oleks talle aldis (sealsamas: 274). Vastuvõtjas ehk publikus näeb Jauss mitte ainult (ilukirjandusliku) teksti lugejat, vaid ka näiteks kuulajat või vaatajat (sealsamas: 48) – kuigi ta ise keskendub fiktsionaalsetele näidetele, siis eeldab ta siiski retseptsiooniteooria ülekantavust teistesse meediumitesse.

Retseptsioon kannab endas ka valikut (sealsamas: 275). See tähendab ühest küljest, et vastuvõtja valib, mis talle sobib, valib, kuidas seda modifitseerida ning valiku määrab suuresti ootuste horisont. Siinkohal võiks tõmmata paralleeli Lotmaniga, kes ütles, et teises otsitakse nii oma kui võõrast, kuid kui oma ja võõras on kindlaks tehtud, siis neid lihtsalt ei aktsepteerita, vaid kohandatakse, et siluda erinevusi. Loomulikult on võimalik ka erinevusi

rõhutada või vastuvõetavale tekstile vastu vaielda, nagu teeb näiteks Undusk seoses Derridaga, millest tuleb edaspidi pikemalt juttu. Jauss on veendunud, et vastuvõtja pole pelgalt passiivne element, vaid tugev ja võimas reageerija, kelle tõlgendustest sõltub muuhulgas teksti staatus teiste seas ning sellest tulenevalt kirjanduslugu laiemalt (sealsamas: 49). Antud tööga klappib lisaks passiivse lugeja asendamisega aktiivsega eriti hästi Jaussi liikumine teljel kirjandusnormide kinnistamine – uute teoste loomine, kus mõju kuuluks esimesse poolde kui teatud konventsioonide etableerija, mis erinevate autorite ja ajastute kaudu tunnustab eelkõige juba olemasolevaid norme, samas kui retseptsioon kujutab endast piiride laiendamist ning eksisteerivate kontseptide aluselt uute loomist (sealsamas). Seega näeb Jauss retseptsiooni loominguksena. Nii võiks väita, et Bloomi ning Lotmani mõjud on samuti loominguksed, kuna mõlemad räägivad kaalutletud ning läbimõeldud mõjudest, millele mõjutatav oma panusega reageerib (ta ei võta uut lihtsalt rahulikult meelele vastu). Clayton ja Rothstein on väitnud, et Bloomi teooria peegeldab tegelikult intertekstuaalsuse ideed, kuid autor lihtsalt kasutab vanamoodsat terminit (Clayton ja Rothstein 1991: 9). Samahästi võiks ta ju esindada retspetsiooniteooriat, kus järgneva põlve autor on lugeja, kes läheneb avatud ja kriitilise mõttega ning teatud ootustega eelmiste generatsioonide kirjanikele. Kuid erinevus seisneb ikkagi eelkõige just autorikujus: mõju-uuringud keskenduvad autoritele, jättes lugejad täiesti kõrvale, intertekstuaalsus näeb autorit lugejana, jättes samuti tavalugeja kõrvale, samas kui retseptsioon keskendub vaid lugeja ja teksti vahelistele seostele, kõnelemata autorist.

Iga suund seisab justkui eraldi, ent nad kõik omavad olulisi kokkupuutepunkte. Kui retseptsiooniteoreetikuid huvitab ennekõike tavalugeja ja tema tõlgendus, siis praeguses töös on keskmes haritlastest lugejad, kes loevad eesmärgiga loetut vahendada ja sellele kriitiliselt läheneda. Neist saavad ühtlasi autorid, kui nad hakkavad oma lugemismuljeid kirjalikult ümber panema, nii et nad on nii lugejad kui kirjutajad ja kahe rolli piirid pole selgelt välja joonistunud, üht on teisest raske eristada. Igal juhul lähenevad nad lugemismaterjalile loomingukselt ning võtavad seda aktiivselt vastu, sest teisiti poleks võimalik nende hilisem tekstiloomine, mis põhineb suures osas loetul. Kõneldes kirjandusajaloolastest, kinnitab ka Jauss, et enne, kui nood saavad hakata uut ülevaadet kirjutama, peavad nad olema tavalised lugejad (Jauss 2002: 51). Lisaks eristab ta erinevaid lugejatüüpe, kes lähtuvad sellest, mida tekstiga hiljem peale hakata: tavalugeja loeb, kriitik mõtleb järele ning kirjanik saab innustust ise luua (sealsamas: 52).

Nagu eelnevalt juba kindlaks tehtud sai, tehakse lugedes valikuid. Kui kriitik loeb, mõtleb järele, süveneb, analüüsib, siis teeb ta samuti valikuid, mida ühe või teise tekstiga

peale hakata. Jauss näeb selles valikuprotsessis üht retseptsiooniteooria keskset probleemi, kuna kriitikute ootushorisonidist lähtuvalt teevad nad valikuid, mis mõjutavad tervet kultuuri laiemalt (sealsamas: 268). See tuleb käesolevas töös välja, kuna näidatud saab, mismoodi prantuse teoreetikute tekste on tõlgendatud, kuidas neid edasi arendatud ja mil moel on see aidanud mitmekesistada eesti esseistika- ja kriitikakunsti. Muuhulgas ilmneb, millised mõisted või autorid on kõrvale jäänud, mis viitab otseselt selektsiooniprotsessile. Kui Jauss leiab, et valik on teadlik ning mõjutab kultuuri mitteteadlikult, siis sellega võib nõustuda. Märksa keerulisemaks osutub küsimus sellest, kuidas jõuti üldse algtekstideni, mille najal valikuid tegema hakati: kas ka siin oli tegemist teadliku valikuga või mängis põhirolli juhus.

Liikudes edasi Wolfgang Iseri lugemisteooria juurde, tuleb esmalt määratleda, millistes punktides tema ja Jaussi arvamused kokku langevad. Ka Iser jätab kõrvale autori. Ta leiab, et retseptsiooniestetika raames tulebki vaadelda lugejat, teksti ja nendevahelist interaktsiooni, kus tekst käivitab lugeja ettekujutusvõime ning taju (Iser 1980: x). Iser on astunud Jaussist veel sammukese kaugemale, leides, et retseptsiooniteooria (*Rezeptionstheorie*) hõlmab üksikute lugejate hinnangute ajalugu, samas kui tema välja pakutud *Wirkungstheorie*, mida võib tõlkida ka mõjuteooriaks (Saro 2004: 9), lähtub eelkõige tekstist ning tema ülesandeks on hõlbustada individuaalsete tõlgenduste intersubjektiivset ehk omavahelist diskussiooni (sealsamas). See tähendab, et Iser püüab leida võtmeid ja mehhanisme, mis peituvad tekstis ja võimaldavad lugejal sellele teatud moel reageerida. Mitmete tema näidete varal tuleb välja, et tegelikult tegeleb ka Iser ise tekstide tõlgendamisega ja üritab teha seda võimalikult laiahaardeliselt, säilitades siiski subjektiivsuse.

Iseri järgi saab teksti ja lugeja kommunikatsioon alguse esimeses peituvatest lünkadest ja nende täitmisest (sealsamas: 167, 169). Selle idee on Iser kirjandusteooriasse üle toonud psühholoogiast, kuid erinevalt inimestevahelisest suhtlusest, kus samuti täidetakse lünki, kuid kus mõlemad osapooled saavad end vastavalt olukorrale modifitseerida, on lugemisaktis vaid üks osapool – nimelt lugeja – võimeline muutuma, samas kui tekst jääb kogu aeg samaks (sealsamas). Ometi on teksti ja lugeja vahel tegemist piisavalt kaaluka asümmeetriaga, mis võimaldab üht ja sama teksti erinevat moodi interpreteerida (sealsamas). Seega, kui Derridaga oleks astunud dialoogi keegi teine peale Unduski, oleks viimase tekstist kujunenud midagi hoopis teistsugust. Sama järeldeb ka sellest, kuidas Krull kasutab Derrida teooriat – mõnevõrra hüplikumalt, erinevaid mõisteid hõlmates, samas kui Unduski tekst läheb ühe aspektiga polemiseerides süvitsi.

Lisaks lünkadele peitub tekstis negatiivsus (*negativity*), mis kujutab endast kõike seda, mis jääb keeleliselt formuleeritud tekstikorpusest välja (sealsamas: 226). Negatiivsus võimaldab lugejatel tekstist erineval moel aru saada ning seega on ta aluseks, millelt võib väita, et ühestki tekstist ei eksiteeri üht ja ainuõiget tõlgendust, vaid tänu sellele, mis jääb keelest välja ja võtab üle kujutlusvõime, on olemas ka erinevad kontekstid, mille raames üks tekst võib omada tähendust ja saada oluliseks (sealsamas: 229, 231). Sellest tulenevalt kirjutab eesti autor, lugedes Barthes'i esseed biifsteegist ja friikartulitest, oma mütolooilise artikli jäätisest, samas kui briti autor kirjutaks ehk kalast ja krõbekartulitest. Analoogselt võiks eesti autor kirjutada hoopis hapukapsast, kuid miskipärast tundus Undile jäätis iseloomulikum. Kuigi autorid võivad olla sarnase taustaga, varieerub nende lugemisprotsess ja sellest lähtuv tõlgendus märgatavalt; kui nad aga pärinevad erinevatest kultuuridest, on lahknevused seda suuremad.

Iser ütleb, et teksti edukas ülekanne sõltub teksti võimest käivitada lugeja tajus- ja mõtlemisprotsesse (sealsamas: 107). Järelikult pole tekst vaid puhas faktikogum, vaid esitab infot viisil, mille eesmärgiks on seda kõige efektiivsemalt ja lugejaga arvestades esitada. Iser, nagu ka Jauss, tegelevad ilukirjanduslike tekstidega, kus olulisel kohal on fiktsionaalse maailma loomine ja kehtestamine lugeja jaoks. Teoreetilistele tekstidele tuleb läheneda pisut teisti, sest nendelt eeldatakse mittefiktsionaalsust ja võimalikult täpset reaalsusetaju. Teisalt peavad nemadki teksti sees looma oma maailma, seda kontseptide ja arutluse kaudu, ning üritama siis loodud maailma kehtestada tõestuste ja veenmise abil. Nii ilu- kui teoreetilisel kirjandusel on selles suhtes ühine didaktiline alus, mõnel puhul on see eksplitsiitsem, teinekord jääb jälle pigem varju, kuid nõustuda tuleb sellega, et tekst üritab lugejale teatud sõnumit edastada, mis iseenesest on õpetlik ja õpetav tegevus. Samas pole fiktsionaalsus esseistikale ja kriitikale päris võõras, tegemist on žanritega, mis asuvad kuskil teadusliku ja ilukirjandusliku vahepeal (hea näide on kas või Hasso Krulli „Põhi/pind all/peal“, mille arvustuslikke lõike katkestavad muusikalised kõrvalpõiked). Teksti ülekandumisvõime hindamine kuulub uurimisküsimuste hulka. Siin saavad lähedalt kokku Jaussi ootuste horisont ning Iseri idee, et ülekannet saab hinnata vaid lugejast lähtuvalt. Eelnevalt on juba selgeks tehtud, et ühe autori tõlgendus võib mõjutada oluliselt tervet kultuuri. Olgu veel lisatud, et kui kriitik ja/või esseist oma lugemiskogemust avalikkusega jagab, siis kannab tema tekst suuremat autoriteeti kui tavalugeja oma, sest viimase kogemus arvatavasti ei jõua avalikkuse ette ega saavuta seeläbi kandepinda.

Iser tsiteerib Sartre'i mõtet, et kunst eksisteerib teiste inimeste jaoks ja nende kaudu (sealsamas: 108). Jällegi on siin fookuses kunstilooming laiemalt ja eriti ilukirjandus, ent

taolist intersubjektiivsust saab kõhklemata tarvitada ka esseede ja kriitika puhul, sest ka nende kirjutamine üks eesmärke on jõuda lugejani ning tekitada temas mõtteid, arvamusi, hoiakuid. Eks ole see ka antud töö lähtepunktiks. Teksti tähenduse loomine ei toimu mitte tekstis, vaid lugeja peas (sealsamas: 110), järelikult võib see iga lugeja jaoks erinevalt aset leida. Seetõttu ongi huvitav jälgida eesti autorite lugemis- ja tõlgendamisprotsessi, mille ajal nad on teinud oma kirjutistes teatud valikud, et panna kokku ühtne tekst. Nende tekst omakorda tekitab küsimusi uutes lugejates ja suunab nood ehk algallikate juurde, mis käivitab uued lugemisprotsessid, mille käigus on võimalik pidevalt loetut ümber hinnata. Sellega tegelengi uurijana praeguse töö raames: püüan tuvastada eesti autorite lugemisprotsessi ja iseenda lugemise abil jõuda selle selgitamise ja analüüsimiseni. Iser on seda meelt, et isegi kriitikud satuvad lugedes raskustesse, aga üritavad siis neid keele abil lahendada ja selgeks mõelda nii enda kui lugeja jaoks (sealsamas: 131). Kui ta kõneleb sellest, et tekstis leiab aset pidev info revideerimine sõltuvalt sellest, millised on lugeja ootused ja mis on tekstis varem toimunud (sealsamas: 118), siis kriitikute selginemisprotsess peaks justkui olema näha, kuid ometi pole see päris nii, sest valmis tekst peidab ju endas negatiivsust. Lisaks varjab ta kogu tööd, mis on tehtud, et jõuda terviklikkuseni.

Millist sõna siis kasutada: kas mõju, intertekstuaalsus või retseptioon? Peatüki eesmärk on anda ülevaade nende taga peituvatest erinevatest kasutusviisidest. Toimunud on märkimisväärne areng mõju-uuringutest retseptiooniteooriani. Ometi on selge, et kolmel mõistel leidub piisavalt kokkupuutepunkte, et vajadusel ja koos selgitustega oleks siiski võimalik käsitleda prantsuse teoreetikute mõju või prantsuse-eesti mõtteleo intertekstuaalsust. Minu lähenemine on autorikeskne – vaatlen ju seoseid konkreetsete prantsuse ja eesti kirjutajate vahel, kuid ometi ei taha neid kuidagi hierarhiasse seada. Selle vastu kõnelevad ka tekstid ise: kuigi mõjutused prantsuse ideedest on ilmselged, siis on eestipoolne tekstiloomine jäänud algupäraseks ja omanäoliseks. Bloomi üle arutledes sai juba öeldud, et ängi ei tahaks samuti töösse kaasata, kuna teoreetiliste kirjutiste taustaks pole autorite kohustus asuda ületama just nimelt prantsuse mõtlejaid. Eesti esseistid ja kriitikud on ise valinud oma dialoogipartneriks prantsuse strukturalistid ja poststrukturalistid, kuna neid huvitavad teatud teemad, mida viimased on käsitlenud. Bloomi psühhoanalüütiline vaatenurk jääb käesolevast tööst kõrvale. Võõraste autorite kaasamine tähendab eelkõige ja ühtlasi nende tutvustamist, et muuta teatud termineid kodusemaks.

Intertekstuaalsus näib tervikuna olevat liiga laialivalgub mõiste, mis lubaks tõmmata tekstide vahele üsnagi vaba käega paralleele, kuid temast eksisteerib erinevaid definitsioone – mõned neid laiemad, näiteks Kristeva arusaam transpositsioonist, mis võimaldab üsna vabalt seostada erinevaid tekste, teised jällegi kitsamad, näiteks Kujansivu arusaam tugevast intertekstuaalsusest, mis vastandub kristevalikule tsitaadimosaiigile ning leiab, et oluline on just kindlaksmääratavate, ilmselgete viidete puudumine ning intertekstuaalsuse puhul on tegemist pigem mitme tekstiallika üle- või ümberkirjutamisega (*rewriting*) (Kujansivu 2004: 28). Intertekstuaalsuse puhul on aga käesoleva töö kontekstis sobivaks käsitlus kirjutajast kui lugejast, sest lugemine eelneb tekstiloomele ja antud kontekstis on lugemine väga oluline tegevus. Siin tulebki sisse retseptatsioon, mis tähtsustab lugeja rolli. Eesti autorid, kes on töö fookuses, esinevad kõigepealt lugejatena ja seejärel kirjutajatena – nende tekstiloomel on lugemisakti tulemus. Retseptatsioon vaatlebki seda, kuidas eesti autorid on prantsuse autoreid vastu võtnud. Kõrvale on jäetud küsimus sellest, kust pärinevad prantsuse autorite tekstid, mis omakorda on mõjutatud eelnevate teoreetikute kirjutistest. Põhiline on uurida teksti ja lugeja vahelisi seoseid. Siinkohal on mõjutaja ning mõjutatav võrdseteks saanud, kuid neid nimetatakse uues taustsüsteemis tekstiks ja lugejaks. Selge on see, et ilma mõjudeta läbi ei saa, ent soovitud on kriitiline ja tõlgendav retseptatsioon, mille näideteks on töös vaadeldavad kirjutised.

Mida siis lõppude lõpuks pean silmas retseptiooni all? See kujutab endast kõikide eelnevalt käsitletud teooriate sulamit: kohtuvad Bloomi väärlugemise mõte, Lotmani nägemus mõjust kui võõrast, mis tuleb teha omaks, samuti Kristeva arusaam intertekstuaalsusest kui märgisüsteemide transpositsioonist, kus kirjutaja on ühtlasi lugeja ning viimaks Jaussi ja Iseri aktiivne lugeja, kes tõlgendab avatud teksti ja loob selle tähendust. Nii määratakse teksti staatus, mis oleks võinud teistsuguste lugejate puhul osutada sootuks erinevaks. Kuigi retseptioon eeldab intertekstuaalsust ning neid seoseid töö raames ka tekstidest otsitakse ja leitakse, siis on kõige paslikum ikkagi kasutada retseptiooni mõistet, sest seal saab lugeja endale põhirolli, see hõlmab ka kultuurilist konteksti ning tegemist on ühtlasi kaasaegne ja teadusliku terminiga.

3. Prantsuse teoreetikud ja eesti autorid

3.1. Prantsuse teoreetiline mõte eesti esseistika ja kriitika kontekstis

Magistritöö ei anna küll täielikku ülevaadet prantsuse strukturalistidest ja poststrukturalistidest, keda Eesti kontekstis on kajastatud ning käsitletud, kuid püüab välja tuua olulisemad autorid, kellele on tähelepanu pööratud. Tartu-Moskva koolkonna semiootikud viitavad sageli strukturalistidele ja poststrukturalistidele, nende jaoks moodustavad need suunad baasi, kuid et nende sulest on niivõrd palju ilmunud ning see hõlmab peamiselt teadustöid ja vähemalt määral esseistikat ja kriitikat, siis jäid nad praegu kõrvale ja saavad mainitud seetõttu, et tunnustada nende panust strukturalistlike ja poststrukturalistlike autorite kajastamisel Eestis. Osutada võiks ka Valdur Mikita semiootilisele esseistikale („Metsik lingvistika“ sisaldab arutlusi keele olemusest ja viiteid näiteks Saussure’ile) ja Anti Saare tööle „Tähesadu“, mis põimib omapäraselt keelefilosoofiat ja prantsuse 20. sajandi teoreetikuid. Postmodernismi teoreetikute Jean-François Lyotard’i mõisted „suur narratiiv“ ja „postmodernne olukord“ ning Jean Baudrillard’i „simulaakrumid“ ja „hüperreaalsus“ on samuti läinud käibeles ning nende sisu on tuttav ilma pikemate seletustega, nagu ka Guy Debordi nägemus tänapäeva tsivilisatsioonist kui „vaatemänguühiskonnast“. Need moodustavad omamoodi tausta, millele just poststrukturalism kui postmodernistlik filosoofia rajab oma kesksed ideed.

Positiivse külje pealt tuleb rõhutada, et prantsuse 20. sajandi mõte on põhijoontes edasi antud: mõisteid ja kontsepte on lahti seletatud, autoreid tõlgitud ja tutvustatud, kuid mitte ainult. Töö fookusesse jäävad eesti autorid (Unt, Undusk, Krull) on hästi demonstreerinud, kuidas teatud mõisteid saab kohandada või lausa tulebki seda teha, samuti astutakse julgelt prantsuse teoreetikutega dialoogi ning arendatakse nendest lähtuvalt välja oma ideed, algupärane teooria (Undusk) või pakutakse eesti ühiskonnale ja kirjandusele nende kaudu värsket vaatepunkti. Kriitikas ja esseistikas on n-ö omaks tehtud Roland Barthes, Jacques Derrida, Michel Foucault, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Gilles Deleuze ja Félix Guattari. Autorid nagu Barthes ja Foucault näitlikustavad üleminekut strukturalismilt poststrukturalismile prantsuse kontekstis, samas kui teised nagu Lacan nõuavad enda kõrvale lisaks prantsuse mõttele laiemat psühhoanalüütilist taustsüsteemi, nii et kui Krull huvitub Lacanist, siis ei piirdu ta ainult tolle mõistetega, vaid kaasab oma kirjutistesse ka näiteks Sigmund Freudi, Melanie Kleini ja Slavoj Žižeki. Psühhoanalüüsiga

on Eestis põhjalikumalt tegelenud ka Jaanus Adamson, kelle kogumik „Läbirääkimised“ sisaldab ohtralt mõttearendusi prantsuse 20. sajandi teoreetikute kohta. Lisaks Lacanile huvitub Adamson põhjalikumalt Georges Bataille’ist, Antonin Artaud’st, Roland Barthes’ist. Tema meetod sarnaneb Krulli omale: ta võtab psühhoanalüütilise sõnavara ning analüüsib selle abil eesti kirjandust.

Põhjused, miks eesti kontekstis kerkivad esile just nimetatud prantsuse autorid, on erinevat laadi. Mati Unt ise ei väljenda eksplitsiitselt lähtumist Roland Barthes’i „Mütoloogiatest“, kuid selle järelduseni on jõudnud kriitikud, märgates kahe autori vahelisi sarnasusi. Unt oli teatavasti huvitunud poststrukturealistlikest käsitlustest üldiselt, eriti kuna need ei kujutanud endast niivõrd uut, alternatiivset maailmavaadet, vaid eelnevate ideoloogiate revideerimist, mis võimaldas ühendada kaasaegse ja igavikulise. Unti köitsid arhetüübid ja mütologiseerimine oli üks võimalus neid analüüsida. Jaan Undusk sõnastab „Maagilise müstilise keele“ algul vajaduse astuda dialoogi dekonstruktsiooniga, kuna tema välja käidud ideed substantist ja substantiaalsusest on vastuolus ajastuvaimuga, moodsa meetodiga, mille inspiratsiooniallikaks on Derrida, kuid kellele ta teadlikult oponeerib, osutudes ise seeläbi dekonstruktoriks. Kuigi Undusk sooviks paikneda väljaspool aega, ei pääse ta tunnistusest, et ajavaim toimib ka temas ning paratamatult tuleb tal võtta seisukoht Derrida suhtes (Undusk 1998: 10). Hasso Krulli pagasisse kuulub suur hulk kirjatükke, mis kaasavad erinevaid aspekte ja autoreid strukturalistide ja poststrukturealistide seast, kuid temagi on teinud teatud valikud, lähtudes eelkõige isiklikust huvist (Krull 2009: 191) ning raamatutest, mis olid talle kättesaadavad (sealsamas: 63). Vikerkaares avaldatud loengusarjas „Poststrukturealistlike meetodeid kirjanduse uurimisel“ paneb ta paika taustsüsteemi, millele hakata ehitama poststrukturealistlike käsitlusi, mis Nõukogude perioodi lõppedes said ka Eestis aktuaalseteks ning kättesaadavateks. Ta ütleb: “Väga mitmes mõttes on Barthes uuema prantsuse kirjanduskriitika suurkuju, temas on jooni, mis teevad ta olulisemaks, kui on näiteks Bachelard, Richard, Todorov, Riffaterre või Genette. Seda just seepärast, et temas on isevärki perversses dialektikas kirjandusteooriale olemuslik nihilism ja õilis terrorism.” (Krull 1992b: 45) Siit võib järeldada, et autorite nagu Bachelard, Richard, Todorov, Riffaterre ja Genette vähene kajastatus eesti esseistikas ja kriitikas tuleneb asjaolust, et nad lihtsalt polnud niivõrd head kirjutajad kui Barthes. Samas pole see kahtlemata ainus põhjus. Ei saagi ju loota, et kogu prantsuse (post)strukturealism automaatselt kõikjale üle kanduks. Ka Yale’i koolkonna jaoks muutuks iidoliks just Derrida, aga mitte näiteks Barthes või Foucault. Lisaks eelnimetatule pole Eesti esseistikas ja kriitikas laiemapinnalist käsitlemist leidnud ka sellised nimed nad Louis

Althusser⁷, Émile Benveniste, Lucien Goldmann, Philippe Sollers, Michel Riffaterre⁸. Ka Tel Queli grupp kui liikumine ja tervik on saanud vaid põgusat kajastust. Vähest huvi Althusseri vastu võib seletada autori marxismi-kesksusega, mis aga Eestis kaotas iseseisvusperioodil kandepinna, kuigi Eesti ajaloo taustal oleks võinud ju läänelikud arusaamad marxismist sellegipoolest intrigeerivateks ja arutelu ärgitavateks kujuneda, eriti kuna prantsuse marxism erineb märkimisväärselt nõukogudelikust marxismist ning on sageli mitteortodoksne ning seotud Nõukogude Liidus põlu all olnud psühhoanalüüsi ja feminismiga. Samas on näiteks Pierre Bourdieu'd edukalt kajastatud, hoolimata tema marxistlikust taustast, kuid Bourdieu kasuks räägib tema teooriate universaalsus ning kaasaegne, postmodernse ühiskonna tabav käsitlus ja kriitika, mis rõhub sotsiaalsetele aspektidele, kuid osutab ka neist väljapoole. Benveniste'i lingvistilised ja semiootilised uurimised on arvatavasti osutunud liialt spetsiifilisteks ja teaduslikeks, samas kui näiteks Foucault või Barthes võimaldavad haarata laiemat teemaderingi. Goldmanniga võib olla sama lugu, ehkki uurimus „Romaani sotsioloogia“ (*Pour une sociologie du roman*, 1973) võiks pakkuda interdistsiplinaarset vaatepunkti romaaniuuringutes. Kogu Tel Queli grupi spetsiifikat on siiski tutvustatud, sealhulgas on seda teinud Hasso Krull eelnevalt mainitud loengusarjas. Tel Quel on omanäoline rühmitus, mis vahendab nii strukturalistlikke kui poststrukturalistlikke ideid, kuid on väga juurdunud omas ajas ja ruumis, olles tihedalt seotud prantsuse ühiskonna seisuga 1960-70ndatel, mistõttu osutub erinevus eesti kontekstist piisavalt suureks, et ootushorisonid ei kattuks ning huvi ja vajadus esimest teise vahendada ei kerki esile. Erandiks on siin loomulikult Roland Barthes ja Julia Kristeva, kes tegid Tel Quelile kaastööd, kuid paistsid silma ka väljaspool grupeeringu tegemisi.

Magistritööst on täielikult välja jäänud ka feministlik traditsioon. Hasso Krull keskendub Kristeva tekstiteooriale ja artikli „Kirjanduse poliitika“ kommentaarides ka ühiskondlikele probleemidele, ent teda ei huvita soospekt (ja võiks öelda, et isegi psühhoanalüütiline Kristeva jääb tagaplaanile). Kristeva on sellegipoolest tuntud ka feministliku mõtlejana, kuigi tema seisukohavõtt antud valdkonna suhtes pole alati soosiv: pigem hindab ta indiviidi tervikuna kui tolle sugu (Kirss 2004: 182). Kõneldes naisliikumisest osutub Kristevale tähtsaks ikkagi keel, psühhoanalüüs, sotsiaalsus ja poliitika – need teemad on tema puhul sageli nii tihedalt põimitud, et keeruline on eristada,

⁷ Tõlgitud on kaks Althusseri artiklit: „Ideoloogia ja ideoloogilised riigiparaadid“ (Akadeemia 2006, nr 7) ja „Freud ja Lacan“ (Akadeemia 2010, nr 5)

⁸ Ilmunud artikkel „Intertekstuaalsus ja hüpertekstuaalsus“ (Akadeemia 1998, nr 1)

kus kõneleb feminist ja kus näiteks semiootik. Eesti keelde tõlgitud „Jälestuse jõud. Essee abjektsioonist“ puudutab samuti kõiki mainitud teemaringe. Abjektsiooni ja kehalisuse teemadel on Kristeva põhjal pikemalt kirjutanud kunstiteadlane Katrin Kivimaa⁹. Feministlikest tekstidest on eesti keelde tõlgitud Kristeva „Naiste aeg“ (Ariadne Lõng 2003, nr 1/2). Lisaks Kristevale pakuvad prantsuse mõtteloo kontekstis huvi ka Luce Irigaray ning Hélène Cixous, kellest viimane on saanud vähese tähelepanu osaliseks, samas kui Kristeva ja Irigaray on tuntud nimed, kelle teooriate ja terminitega ollakse tuttavad. Kogu prantsuse feministlik paradigma on leidnud enim kajastamist nais- ja meesuuringute ajakirjas „Ariadne Lõng“, kus avaldatakse nii lääne teoretikute tekstide tõlkeid kui eesti algupärast esseistikat.

Kuna paljud prantsuse teoretikud olid poliitiliselt aktiivsed ja pooldasid vasakpoolseid parteisid, siis on nende sotsialistlikud ja kommunistlikud alged kindlasti teatud määral takistuseks, miks nad ei taha Eestis juurduda, kuna meie ajalooline kogemus nimetatud suundumustest on tugevalt negatiivse konnotatsiooniga. Tasub veelkord rõhutada, et prantsuse vasakpoolsus erineb märkimisväärselt Nõukogude Liidus levinud ideoloogiast ning hõlmab erinevaid, vahel alusa vastakaid maailmavaateid. Strukturalism ja poststrukturalism kinnitasid Prantsusmaal kanda just ajal, mil Eesti kuulus Nõukogude Liitu, kus need polnud küll keelatud, kuid ka mitte soositud. Venekeelsed tõlked ilmusid, kuid vastav mõistete kompleks jäi eesti keelde ja käibesse üle toomata (Hennoste 2005: 160). Juba perestroika ajal, kui Hasso Krull kirjutas oma esimesi artikleid, aga eriti seoses vabariigi taastamisega tekkis vajadus hakata täitma lünki Lääne mõtteloos ja nii ongi meieni jõudnud autorid, kes on hetkel endiselt aktuaalsed ning kelle teooriad ja mõisteid on vaja tunda, et arendada eestikeelset terminoloogiat ja ka kohalikku teadustööd, esseistikat ning kriitikakunsti.

⁹ Vt „Kinnitused ja vastuväited“, Tallinn: kunst.ee, 2008

3.2. Roland Barthes ja Mati Unt

Mati Undi kaks kogumikku „Argimütoloogia sõnastik 1983-1993“ ning „Vastne argimütoloogia“ koosnevad autori sõnul följetonidest (Unt 1993: 5), mis teatavasti kujutavad endast satiirilisi ja pilkavaid kirjatükke. Nad on ilmunud ajaleheveergudel nagu ka Roland Barthes'i „Mütoloogiate“ esseed. Viimastelt on Untki oma kirjutiste idee saanud (Org 2009: 658, Kronberg 1996), pealkirjast rääkimata. Loomulikult võib seal näha lähtumist Jungist ja tema arhetüüpide teooriast, mis oleks võrdväärne vaatepunkt Undi mütoloogiate analüüsiks, eriti kuna on teada, et Unt luges ja tõlkis Jungi, kuid šveitsi psühhoanalüütik jääb praeguse töö huviorbiidist välja. Küll aga tõusevad fookusesse Barthes'i ja Undi tekstikogumike vahel leiduvad sarnasused ja erinevused, mida järgnevalt vaatlengi.

Kõneldes ühistest joontest, hakkab esmalt silma loomulikult teemavalik, mis on koondatud mõistesse „müüt“. Barthes nimetab müüti kõneks, sõnumiks, tähistamisviisiks ja vormiks (Barthes 2004: 227). Kuna Undi teksti ei saada teoreetiline käsitlus, siis ei väljenda ta eksplitsiitselt seda, mida mõistab müüdi all, kuid et ta on võtnud vaatluse alla tervet ühiskonda läbivad ja puudutavad teemad nagu ka Barthes, siis osutuvad nii ühe kui teise puhul müütideks objektid ja nähtused, millest avalikult räägitakse, mis on fookusesse tõstetud (Barthes'il Poujade'i puudutavad esseed, Undil Jaan Krossist või Ain Kaalepist rääkivad kirjutised) või siis just vastupidi asjad, mida peetakse nii loomulikeks, et neid sageli ei analüüsita, näiteks toidust rääkivad artiklid. Mõlemad on valinud ja pealkirjastanud oma kirjatükid konkreetse nähtuse või objekti järgi. Nii Barthes'i kui Undi tekstides on aimata kirjanduslikku alget, mis tuleneb muidugi ka žanrist: esseed ja följetonid eeldavad liikuvat vaatepunkti, subjektiivsust, kujundlikkust ning iroonilisust. Undi stiil on küll märkimismväärselt fragmentaarsem, mängulisem ja mitte niivõrd meetodiline kui Barthes'il, kuid selles võib näha ka ajastu hõngu: Barthes kirjutas mütoloogiaid aastatel 1954-56, Unt aga 1983-1996, esimene on ajendatud strukturalistlikust vaimust, mis eeldab üldistusi ja süsteemsust; teine lähtub pigem poststrukturalistlikust (laiemalt ka postmodernsest) maailmavaatest, püüdes tähendusi juurde luua või neid lammutada. Vähetähtis pole siin ka asjaolu, et Unt on eelkõige siiski kirjanik ja Barthes teoreetik: esimese jaoks on mütoloogiad võimalus mängida keele ja kirjandusega, teine on valinud selgepiirilise vaatlusobjekti ja lahkab teda korrapäraselt.

Lastes pilgul üle käia mõningatest pealkirjadest, millega nii Barthes („Striptiis“, „Uus Citroën“, „Plastmass“) kui Unt („Elektripirn“, „Jõgeva“, „Valgusfoor“) oma tekste kaunistavad, võib tekkida küsimus, kuidas on mainitud nähtuste puhul tegemist müütidega, ent probleemi lahendab kohe Barthes'i enda väide: kuna kõne on müüt, võib kõik, millest kõneldakse, saada müüdiks (sealsamas: 227-228). See loomulikult ei tähenda, et müüdi staatus oleks midagi jäävat või püsivat, kuid autorid, kes on valinud kindlal ajahetkel rääkida uuest automargist või liikluskorraldusvahendist, on järelikult leidnud selle objekti olevat antud kontekstis piisavalt kõneka, et sellesse lähemalt süveneda. Tõepoolest, Barthes võrdleb Citroëni gooti katedraaliga – mõlemale omistatakse maagilisust (sealsamas: 174) – ning toob välja täpsed argumendid, mille abil vaadelda autot kui religioosset eset. Sarnaselt tõmbab ka Unt paralleeli füüsilise ja vaimse valgusfoori vahele (seda küll Rein Veidemanni algsest ideest lähtudes) ning arutleb eestlaste võimaluste üle valida punase, kollase ja roheline tule vahel poliitilises plaanis. Ühtlasi võrdleb ta valgusfoore ja pühapaiku, kuna nii ühed kui teised asuvad ristteedel. Nii et mõlemad näevad argiasjades midagi enam – metafüüsilist – ja just seetõttu saavadki need esemed müütilisteks, vähemalt mõneks ajaks. Müütide abil on hõlbus seletada maailma toimimist ja nad kujutavad endast metafoori teatud funktsioonidele nagu Citroën või valgusfoor, kuna Citroën pole lihtsalt ja ainult auto, nagu ka valgusfoor pole pelgalt liikluskorraldusvahend, vähemalt Barthes'i ja Undi nägemustes. Hasso Krull on küll Undile ette heitnud süüdimatust, mille tulemusena ei mõista Undi följetonide lugeja nende taga peituvaid vihjeid ja küünilisust (Krull 1996b: 579). Süüdimatuteks nimetab Krull kriitikuid ja esseiste, kes panevad kirja, mis neil parajasti pähe tuleb, mõtlemata pikemalt artikli sisu üle ning arvamata, et analüüsiks oleks vaja ka laia silmaringi ning teadmistepagasit (sealsamas: 578-579). Selles võib jääda mulje, et Undi kirjutatu jääb liialt üheplaaniliseks, kuid asi pole sugugi nii: just läbi „fragmentaarsuse poetika“ (Krull 1996a: 111) saavutab ta oma efekti, kuhjates erinevaid mõtteid ja pealtnäha seosetuid mõttelõngu kokku. Ka Krull arvab, et Undi võlu peitub asjaolus, et ta on „süüdimatu ja samas nii imearmsalt rahvalik“ (Krull 1996b: 579), filosoofilisusest rääkimata.

Nii Barthes kui Unt on oma vaatlusobjektiks valinud mitte võõra, vaid oma ühiskonna, milles nad ise igapäevaselt eksisteerivad ja tegutsevad. Loogiline järeldus on, et nad võtavad sõna teemadel, millega on kursis, ja esindavad ühtlasi seespool olija vaatepunkti, mis lisab tekstidele kui elutruudele allikatele kaalu. Barthes'i puhul tundub viimane olevat olulisem, kuna tema eesmärgiks on paljastada müüdid, et näidata nende konstrueeritust, idealiseeritust (ja tuua kaasa muutusi?) ning seda, et inimesed suhtuvad

neisse ülima tõsidusega kui usutavasse reaalsusesse. Barthes'i kriitika objektiks on ühiskondlike müütide seos ideoloogiate ja võimuga: ta käsitleb müüte kui võimudiskursust. Massikultuuri objektid kehastavad kodanliku ühiskonna ihalusi, soove ja väärtusi (materiaalseid väärtusi nagu elegantsus, erootilisus, puhtus, ohutus, mugavus jms), loovad imaginaarse, „müütilise“ reaalsuse, mis annab juurdepääsu tarbija alateadvusele. Mütoloogiate ja müütiliste objektide abil on võimalik tarbijat manipuleerida (nii luksuslike autode reklaami kui valimisreklaami abil). Barthes'i kriitika on eksplitsiistelt terav, hoolimata sellest, et ta keelekasutus mõjub veetlevalt ja isegi kelmikalt, kuid see käib satiirilise maiguga tekstide juurde (võiks isegi öelda, et lugejana kujutleksin autorit sõnu kavala näoga lausumas). Unt läheneb temaatikale samuti humoorikalt, kuid tema puhul jääb lõpuni ambivalentseks, kuivõrd tõsiselt võtab ta ise kõike seda, mida kirja paneb (Unti visualiseeriksin pigem filosoofiliselt keskendunud ilmega). Mõlematel jagub argumente küllaga ning ühe teema hargnemisest saab hõlpsalt järeldada, et selle üle on järele mõeldud ning loodud seoseid, mis paneksid ka lugeja järele mõtlema. Barthes'i tekstidega on eesti lugejal võib-olla raskem suhestuda, kuna kultuuritaust on siiski erinev. Seda tõestavad ka arvukad tõlkijatepoolsed kommentaarid, samuti sage vajadus tihti järele vaadata, milline täpselt on see, millest Barthes kõneleb (kui paljud teavad tänapäeval, kuidas näeb välja juba mainitud Citroëni mudel?). Küllap tekib mingil määral kontekstis orienteerumisega raskusi ka ainult sellepärast, et tekstid puudutavad 1950ndate argipäeva, mistõttu ei pruugi kõik viited arusaadavad olla isegi prantsuse publikule. Samas kuuluvad paljud objektid globaliseeruvasse massikultuuri ning on tuttavad väga erineva taustaga lugejaskonnale. Unt kõneleb küll meie oma Eestist, kuid juba pea 20 aasta tagusest perioodist, mis on tänaseks tervikuna saanud müütiliseks, üksikesemetest rääkimata. Mis aga Undi puhul aitab, on siiski just Barthes'i juures puudu jääv üldine ja suhteliselt sarnane kultuuritaust ning samuti tõdemus, et mitmed probleemid eksisteerisid juba 1980-90ndatel, näiteks toob Unt välja „peibutuspartide“ probleemi (Unt 1996: 35) või igihalja eestlastega seotud tema talvemasendusest (Unt 1993: 47-49) ning rahvuslikust melanhooliast (sealsamas: 106-108). Kahtlemata on Eesti ühiskonnas elaval isikul lihtsam mõista ja samastuda artikliga melanhooliast kui näiteks streigitarbijatest (Barthes 2004: 155-159), samas ei jää kummagi autori tekstid teisest riigist ja kultuuriruumist pärit lugejale kaugeks või arusaamatuks. On ju Barthes'i „Mütoloogiaid“ tõlgitud mitmetesse keeltesse ja ka eestikeelse väljaande tagakaas annab teada, et seda loetakse innukalt terves maailmas, nii et kultuuridevaheline kommunikatsioon pole mingiks probleemiks. Liialt lihtsustatud oleks ka järeldada, et „Mütoloogiaid“ loetakse tema teoreetilise essee pärast ning ülejäänud analüüsid osutuvad

vaid heaks illustratsiooniks. Ühiskonnakriitika on alati aktuaalne teema. Nagu arvab ka Barthes, siis meid mõjutavaid märke (need oleks siis antud kontekstis fookusesse toodud objektid ja nähtused) saab diskrediteerida, kui need avalikkuse ette tuua (sealsamas: 30). Seetõttu ei osutu esialgu mittemüütilistena paistvad pealkirjad pärast lugemist enam niivõrd mittemüütilisteks.

Juba on mainitud, et nii Barthes'i kui Undi teksti iseloomustab voolav sõnakasutus. Neid ühendab ka tabavus, kuid et väljaanded olid erineva suunitlusega (Barthes kirjutas kirjandusajakirjale *Les Lettres nouvelles*, mis lubas pikemat, põhjalikumat ja ka teaduslikumat teksti kui „Eesti Ekspress“, millele Unt oma följetonid esitas), siis paratamatult tekivad erinevused. Küsimus pole mitte ainult väljaandes, vaid ka autorite teoreetilistes taustades. Barthes oli „Mütoloogiaid“ kirjutades tugevasti mõjutatud strukturalismist (eriti Saussure'ist), mis just tekstide ilmumise ajal 1950ndate lõpul oli Pariisis n-ö kuulsuse tipus. Sellest tulenevalt on Barthes põhjalik, püüdes haarata võimalikult laia teemaderingi, et sellega jõuda universaalsuseni, mütoloogiate grammatikani, mida tõestab ka raamatuväljaande tarvis kirjutatud „Müüt tänapäeval“. Ometi ei piirdu Barthes pelgalt strukturalismiga, vaid viitab ka psühhoanalüüsile ja marxismile. Barthes on alati olnud omanäoline ega sobitu täpselt ühegi distsipliini või mõttevooluga, on ta ju ka ise öelnud, et keegi ei saa esindada vaid üht ideed, uskumust ja meetodit (Barthes 2000: 58).

Unt aga kirjutas oma tekste peamiselt 1990ndate esimesel poolel (mõned tekstid on ka 1980ndatest), mil strukturalismi oli asendanud poststrukturalism. Selle ühe meetodi – nimelt dekonstruktsiooni – ongi Unt kasutusele võtnud. Ta võtab vaatluse alla ühe konkreetse asja, nimetab selle ära ja hakkab siis otsima selle kohta võimalikult erinevat infot, lähtudes sageli objekti nime kõlast või kirjapildist tekkinud assotsiatsioonidest. Nii kirjutab ta lühisessees „Hermeliin“ sellest, millisena on läbi ajaloo nähtud nimetatud looma ja kuidas ta seostub rojalismiga, samuti õnnestub tal sisse põimida Hermelini (tegelikult Endel Nirgi) kirjutatud paroodia „Porikuu sonaat“ 1960ndate modernistlikest luuletajatest. Kogu kirjutise alglatteks on aga hoopis Riigikogus toimunud vahejuhtum, kus kuningriiklaste juht Kalle Kulbok tõi parlamenti hermeliinitopise, mille suhtes avalikkus ei osanud ühest seisukohta võtta. Entsüklopeediliste teadmiste eksponeerimisega (mis on omane ka Undi ilukirjanduslikule loomingule) üritab Unt laiendada teemat ja vältida kategoorilist hukkamõistu või heakskiitu. Tema lähenemine on humoorikas – läbi nalja avaldub kriitika. Kui Barthes ütleb pigem otse ja on muhedalt sarkastiline, siis Unt kasutab vaimukusi ja absurdsuseni viidud tähenduste paljusust ning sõnade kindla tähenduse

lõhkumist ja ümberpöörämist. Barthes väljendab eksplitsiitselt oma töö eesmärki: kritiseerida massikultuuri keelt ja võtta see semioloogiliselt lahti (Barthes 2004: 7). Unt teeb kõike seda sama, kuid ei osuta ise sellele tegevusele, välja arvatud paar lõiku, kus ta viitab mütoloogitsemisele [„Jalamaid tabas mind ohjeldamatu vajadus mütoloogitseda“ (Unt 1993: 57)] või küsib endalt: „Kuidas me veel dekonstrueeriksime seda sõna?“ (Unt 1996: 120)

Peale poststrukturealistliku alge leidub Undi tekstides ka viiteid postmodernislikule maailmavaatele laiemalt. Nii on ta pikkinud tekstidesse selliseid väljendeid nagu „[inimesed], kes ei usu enam sinisilmselt progressi“ (Unt 1993:11), „Pildid ongi õigemad kui tegelikkus.“ (sealsamas: 48), „see ost oli isamaaline tegu“ (sealsamas: 79). Neist kumab läbi postmodernistlik vaimsus, mis vastandub traditsioonilisele ratsionalismile ja humanismile, samuti iseloomustab postmodernismi näiteks fragmentaarsus, pluralism, mängulisus, paroodia (Viires 2006: 13), mis kõik on Undi tekstides esil, väljendudes eriti hästi just kiires hüppamise ühe seose juurest teise juurde, mis annab võimaluse katta laialt mõiste tähendusväli. Mõned arutlused on autor lahendanud hoopis luulevormis. Üheks läbivaks teemaks Undi kirjutistes on erinevad eestlaseks olemisega seotud stereotüübid, mis moodustavad rahvuse kuvandi, kuid mille kohta võib küsida, kuivõrd on tegemist tegelikkuses eksisteerivate nähtustega ja mil moel kuvandi pidev taastootmine teeb meist simulaakrumite ja simulatsioonide või vaatamängu ühiskonna: nii kõneleb ta kaamose mõjust, jäätisesöömisesest, teleseriaalidest, kohalikest staaridest, kuid ka avalikust survest määrata ära, kas oleme avatud või suletud rahvas, kas valime kapitalismi või sotsialismi, mil määral muudab poliitilise iseseisvuse saavutamine meie elu jne. Unt ei võta alati kindlat või ühest seisukohta. Oma ülesandeks ütleb ta olevat mitte arvustamise, vaid otsade kokku viimise (Unt 1996: 59) – see eristab teda tugevalt Barthes’ist, kelle väikekoodanliku mentaliteedi hukkamõist ei jäta ruumi mitmemõttelisusele.

Lugedes mütoloogiaid nii prantsuse kui eesti versioonis, tekib paratamatult küsimus: kas autorid loovad müüte, osutavad neile, taastoodavad neid või tegelevad hoopis demüstifikatsiooniga? Barthes ütleb esimese väljaande eessõnas, et tema sooviks oli paljastada loomulikkus, millega reaalsust maskeeritakse (Barthes 2004: 9). Seega ta osutab. Tema ülikriitilisest hoiakust saab aga välja lugeda kindlat tahet ka demüstifitseerida, iseasi, kas tal see korda läheb. Mõned nähtused on ehk mööduvad („Billy Graham Vel d’Hiv’is“, „Abee Pierre’i ikonograafia“, „Pariisis pole olnud üleujutust“) või asenduvad analoogsete näidetega potentsiaalsete uute kirjutajate kaasajast, teised on jällegi jäänud („Sügavpuhastusvahendid“, „Biifsteek ja friikartulid“, „Valimiste

fotogeenilisus“). Sama lugu on Undiga: mitmed käsitletavat teemasid on siiani aktuaalsed („Broiler ja põialpoiss“, „Kaamos“, „Kapitalism“). Nii et isegi kui esialgne plaan oli demüstifitseerida, siis võib järeldada, et see pole õnnestunud. Enamasti toimivad tekstid ikkagi müütidele osutajatena, tuues välja rohkem või vähem absurdseid aspekte, mida avalikkuses serveeritakse tõsiste, loomupäraste ja vajalike. Mõnes mõttes võib neid vaadelda ka taastootjatena, sest osutamise ja teemaarenduse kaudu nad ka kinnistavad kõnealuseid objekte ja nähtusi. Et nad esindavad omaenda tsivilisatsiooni, siis teisest kultuuriruumist pärit lugejale võivad kirjeldatud objektid osutada olulisteks märkideks, mille kaudu võõrast vaimulaadi tundma õppida, sest kui selles ühiskonnas tegutsev intellektuaal neile osutab, siis järelikult on neil laiemat kõlapinda ja nad on tähenduslikud, hoolimata sellest, et neisse võib suhtuda kriitiliselt.

Mati Unt tegeleb teatud määral ise müüdi loomega. Nii jutustab ta külaskäigust Jaan Krossi juurde ja esimest lausest, mis kirjanik tema kuuldes ütles. On siin tegemist müüdi loome või taastootmisega? Ühelt poolt lisab Unt juurde lõigu juba müüdiks saanud isikule Jaan Kross, teisalt taastoodab ta kirjaniku kui looja ja dissidendi müüti, kui jälgida tema sõnakasutust: „Keskkoolilõpetanu hing võpatas. Ta nägi ise pealt, kuidas meistrid ikestuseski töötavad ja alltekste kombineerivad!“ (Unt 1996: 28). Analoogselt kirjutab ta mitmes tekstis Lennart Merist, lisades sel puhul ka dekonstruktsionistlikke noote, ja nimetab Kersti Merilaasi ja August Sanga emaks-isaks (Unt 1993: 74), kinnistades müüti noorest kirjanikust, kes alustab karjääri mentorite ja autoriteetide seltskonnas. Lisaks demonstreerib Unt müüti, mis on juba loodud ning mille taastootmine käib pidevalt edasi. Ta kõneleb ajastu idealiseerimisest ja romantiseerimisest retrospektiivselt, kuigi sel ajal elades ei tundunud elu võib-olla nii luuleline, kui ajalugu teda maalib. Eestlastel on see loomulikult Esimese Vabariigi aeg, mille ajalehti lugedes võiks öelda: „Ei mingit erilist vaimustust, ja muresid kui palju! Tagantjärele alles saame aru, et tegemist oli mingi lausa tähistamisväärse epohhiga.“ (Unt 1993: 30) Samuti heidab Unt ette kuuekümnendate ekspluateerimist: „Küll on nad saanud epiteete ja küll on neid mõnitatud. [...] Olen püüdnud mitu korda seletada, et sel kümnendil kerkis päevavalgele väga erinevaid tegelasi, ja et kümnendi algusel ja lõpul pole eriti midagi ühist. Aga keegi ei kuula või ei usu.“ (sealsamas: 73) Siin on märgata ka nõuet oma hääl kuuldavaks teha, säilitamaks müüdi pluralismi. Huvitaval kombel ignoreerib Toomas Liiv oma arvustuses Undi kriitikat kuuekümnendate idealiseerimisest ja vastukaaluks taastoodab mõtteid, millel pihta Unt

kriitikanooli loobib: „Jah, need „kuldseid kuuekümnendad“. See oli tõepoolest kuldne aeg, kümnend, mis sünnitas hulgaliselt suuri kirjanikke ja suurt naiivsust.“ (Liiv 1996: 1431)¹⁰

Kui varasemalt on olnud juttu sellest, et nii prantsuse kui eesti mütoloogiad on kirjutatud vastavate ühiskondade kohta ja nende esindajate poolt, siis võiks põgusalt puudutada ka küsimust mütoloogiatega universaalsusest. Kui juba Unt võttis üle Barthes'i algse idee hakata arginähtusi jälgima ja uurima, et sealt mõni muster välja tuua, siis järelikult sisaldub selles mõttes tera, mida saab kohandada erinevatele ühiskondadele, tsivilisatsioonidele, kultuuridele ja ajastutele. Samas selgub kaht mütoloogiat lugedes, et nad pole identsed ega tegele hoopis samade probleemidega, mis tuleneb just sellestasamast asjaolust, et nad kajastavad ruumiliselt erinevaid sotsiaalseid kordi. Teisalt jällegi kerkivad esile teatud küsimused, mida polegi puudutanud mõlemad autorid, vaid ainult üks, kuid mida võiks ka teine käsitleda. Mati Unt vaatab kirjutises „Nihilism“ totaalse skeptilisuse ja idealismi suhet – teema on aktuaalne ju terves Lääne maailmas, sellest oleks võinud eraldi kirjutada ka Barthes, kuid ta ei teinud seda. Selle asemel puudutas Barthes näiteks artiklis „Poujade ja intellektuaalid“ hoopis eesti avalikkuseski aeg-ajalt esile kerkivat küsimust vaimuinimeste kasulikkusest ja nende logelejate kuvandist. Nii et kui mõned esseed osutuvad koha- ja ajaspetsiifilisteks, siis leidub teisi, mis apelleerivad universaalsusele. Lugedes Barthes'i ja Unti koos, hakkavad nende tekstid omavahel kõnelema ja nendest võib leida punkte, mis teineteist kordavad, täiendavad või midagi uut lisavad. Ühtlasi pakub kontsepti „müüt“ mõnes punktis sarnane, ent siis jälle varieeruv tõlgendus tõestust Iseri lugemisteooriale, kus individuaalsest lugejast (antud juhul siis Barthes ja Unt, kes loevad müüti) sõltub teksti tähendus ja tõlgendus.

Mütoloogiatega tegeledes võikski pöörata tähelepanu ka sõnale „müüt“. Miks nimetatakse vaadeldavaid nähtusi just müütideks? Miks räägib Mati Unt vajadusest „mütoloogitseda“? Kui Barthes ütleb, et põhimõtteliselt võib kõik olla müüt, lisab ta siiski kriteeriumi, et müüt on miski, millele lisandub ühiskondlik tarvitus (Barthes 2004: 228). Müüdist teeb müüdi temast kõnelemise viis (sealsamas). See ongi see, mida Barthes tegelikult kritiseerib: müüdid muudetakse ihaldusväärseteks, neist tehakse illusoorne kuvand, mida siis inimesed tahavad jäljendada, kuid kuna tegemist on meelepettega, siis jääb kuvand kättesaamatuks ja tekib hoopis frustratsioon. Müüt pole midagi loomulikku, vaid on kindlasti konstrueeritud ja seepärast tekibki vajadus demüstifitseerida/demütologiseerida, mis peaks olema vabastav tegevus. Oma

¹⁰ Huvitav on jälgida Liivi tõlgendusi Undi mütoloogiatega intertekstidele, näiteks tõmbab ta paralleele „Vastse testamendiga“ 1686. Aastast ja Oskar Kruusi „Eesti kirjarahva leksikoniga“ (Liiv 1996: 1432)

„Mütoloogiatega“ tahabki Barthes eelkõige demütologiseerida, kuigi ta tunnistab müüdi paratamatut eksistentsi: kui teatud müüdid kaovad, ilmuvad nende asemele uued. Unt ei taju müüte sedavõrd traagiliselt ja läheneb neile mängulisemalt. Undi poetikas ilmneb ka tahe ise müüte luua, millele eelnevalt osutasin. Ta naudib mütoloogitsemist. Barthes'i arvates seevastu on müüdid kellegi teise loodud ning tema ülesandeks on need üles leida. On täiesti mõisteta, et mõlemad autorid võtavad sõna teemadel, mis olid tol hetkel meedias aktuaalsed (eriti kuna nad kirjutasid perioodikaväljaannetele) või mis osutuvad üldinimlikeks, isegi eksistentsiaalseteks probleemideks. Kumbki ei takerdu vaid omaenda subjektiivsesse maailma. Kui Mati Unt ütleb, et teda ajendas mütoloogitsema kuulutus talvekartulite tellimise kohta, siis puudutas see ka teisi ja sealt andis tuletada põhjalikumat mõtisklust kartuli kui sellise üle, ehkki Undi mõtisklus kannab tugevaid subjektiivseid tunnuseid. Kuigi Barthes ei viita, kust tuli talle mõte kirjutada biifsteekidest ja friikartulitest, siis võib oletada, et ta nägi nende söömise praktikat massiliselt igapäevaelus enda ümber ja leidis, et tegemist on tõepoolest müüdiga. Hando Runnel on nimetanud Mati Unti moekirjanikuks, kes dokumenteerib „asju, hingehädasid, hoiakuid, probleeme, kontseptsioone, iidoleid, isikuid, lööksõnu, lauseid, kirjakohti, laulujuppe, fraase, mis on kunagisel hetkel moes (s.t. kultuuris) olnud“ (Runnel 1980: 115). Põhimõtteliselt on sellega defineeritud müüt Undi (ja tegelikult ka Barthes'i) loomingus, mis ei piirdu pelgalt „Argimütoloogiatega“, vaid ulatub ka ilukirjandusse¹¹. Kuidas aga erineb müüt klišeest? Viimane peaks olema midagi kulunut, liigselt kasutatut. Muidugi ei saa kõike, millest kirjutavad Unt ja Barthes, nimetada klišeedeks, sest objektid pole veel ühiskondlikult kulunud, kuigi autor võib neid selliselt näha (näiteks Barthes'i arutlused härra Poujade'i sõnavõttude üle). Kui „Vein ja piim“ või juba mainitud „Biifsteek ja friikartulid“ on tõepoolest saanud klišeedeks prantsuse ühiskonnas, siis teatriarvustused („Kaks Noore Teatri müüti“) või filmikriitika („Roomlased kinolinal“) püsivad aktuaalsed konkreetsel ajahetkel, muutudes hiljem ajaloolisteks dokumentideks. Sellegipoolest on huvitav, et kumbki autor ise ei nimeta mõningaid käsitletud müütidest klišeedeks. Arusaadav, et müüt on laiahaardelisem mõiste ja sobib paremini pealkirjastama kogumikke, mis tegelevad nii ajatute kui ajalike objektidega, kuid ei saa unustada, et osa müüte on juba saanud või alles kujunevad klišeedeks, mistõttu näib kummaline, et sellele pole viidatud. Võiks ehk arvata,

¹¹ Runneli arvustus käib „Sügisballi“ kohta, kuid avab ka Undi loomingu läbivaid tahku, sealhulgas tema moekirjaniku staatust; lisaks „Argimütoloogiatele“ on Unt avaldanud ka nn sirbimütoloogiad „Sirise, sirise, sirbike“ (Tallinn: Sirp, 2003)

et „müüt“ kõlab paremini ja neutraalsemalt kui „klišee“, kuid pärast Barthes'i ja Undi lugemist ei pruugi see väide enam tõele vastata.

3.3. Jacques Derrida ja Jaan Undusk

Magistritöös käsitlevatest eesti autoritest on Jaan Undusk ehk kõige teaduslikum. Ta on tuntud peamiselt eesti ja baltisaksa kirjanduse ja kultuuri uurijana, kuid teda paelub ka keeleteadus ja –filosoofia, millest kõneldes ei pääse ta poststrukturealismist ja dekonstruktsioonist, kus keeleküsimus on üks põhiprobleeme. Unduski isikupärane stiil ning raamatu „Maagiline müstiline keel“ ülesehitus, mis meenutab „romaani novellides“ (Undusk 1998: 7), lisavad kirjutisele esseistliku maigu. Järgnevalt uurin, mismoodi kulgeb Unduski dialoog Derridaga ning kuidas see vähehaaval ja arenedes kujuneb monoloogiks.

Esseekogumikus tegeleb Undusk küsimusega keelest, vaadeldes seda inimese loova keeletegevuse aspektist ning seades end ruttu opositsiooni dekonstruktsiooniga (sealsamas: 9). Dekonstruktsiooni alusteoreetiku Derrida nägemuses kannab keel „tähendust, mis meie kohale jõudes juba lahkub, jättes meile oma jälje [...], vähimagi lootuseta leida mingi kooshoidev kese“ (sealsamas: 11). Undusk nimetab sellist keelefilosoofiat kõrbeliival ekslejade omaks (sealsamas). Derrida ise näeb probleemi sisu keelemärgi asetamises asja enese kohale, mistõttu märgist saab olematu kohalolu tähistaja (Derrida 1993: 9). Sõna võib küll üritada püüda asja kinni, kuid tal ei õnnestu see. Pealegi kaob tähendus käest niipea, kui sõna on lausunud, sest kontekst hajub koos räägituga. Jälg, mis sõnadest jääb, on aga kohalolu simulaakrum (sealsamas: 25). Siit edasi järeldub, et „väljaspool teksti pole midagi“ (Derrida 1997: 227) ning selles väites peitubki peamine lõhe Derrida ja Unduski vahel. Esimene on veendunud, et ükski mõiste pole ta ise ega eksisteeri väljaspool teda ümbritsevat tekstuaalset tööd (Derrida 1995: 69), seega pole võimalik osutada millelegi metafüüsilisele või transtsendentaalsele. Unduski kindel usk on, vastuoksa, et inimesi kannustab iha substantsi, pilgule ja kõrvale ühel hoobil kättesaamatu järele (Undusk 1998: 16), seega kõige selle järele, mida võiks nimetada metafüüsiliseks või transtsendentaalseks. Substantsiiha on soov „fataalselt pihta saada“, saada oma kehasse „opereerimatu võõrkeha, mis ainsana jääks alles just sellest kehast“ (sealsamas). Sellest tulenevalt ongi substants see, mis jääb alles; mitte tingimata midagi absoluutset või totaalset, vaid midagi erilist kõiges, mille nimel inimene tegeleb keeleloomega, kunsti, filosoofiaga (sealsamas). Kuidas erinevad siis jälg ja substants? Nagu juba eelnevalt öeldud, kujutab jälg endast kohalolu simulaakrumit, illusiooni, mille tõttu meile tundub, et sõnade taga eksisteerib püsiv tähendus. Tähendus on seotud omakorda mõistega erinevus (*différance*), mis osutab ühe sõna semantika lahknevusele teistest sõnadest ja samas tähenduse edasilükkumisele, mis

tulenebki asjaolust, et püsivus on pettekujutelm, mis tuleb paljastada (Derrida 1993: 8). Undusk mõistab seda kui tähendust, mis on „alati ja põhimõtteliselt juba möödas, s.t. tema on igavesti uus, tema püüdjad igavesti hiljaks jäänud“ (Undusk 1998: 12). Kui jälg libiseb käest, siis substants jääb alles ning teda on võimalik kinni püüda ja talle osutada.

Seega on täiesti selge, et Undusk keeldub leppimast Derrida dekonstruktsionistliku maailmavaatega. Vähe sellest, et ta kõneleb substantsi poolt, arvab ta ka, et Derridad ennast innustab tegelikult substantsiha, mida teoreetik osavalt varjab, kuid mis ilmneb, kui võtta tema teoseid tõsiselt (sealsamas: 17), selle asemel, et naerda need välja kui küünilised remargid eksistentsi ja kohalolu arvel, sest poststruktsionalismis pole ju miski kindel, ka see mitte, kuivõrd tõsiselt võtab autor oma tekste. Undusk näeb tõsiasjas, et Derrida kirjutab ja toodab teksti põhilist vastuolu dekonstruktsiooni teooria ja praktika vahel: kui tähendus on voolav ja sõltub puhtalt kontekstist, siis peaks olema välistatud kirjasõna püsivus. Teooriate kirjapanemine muutub mõttetuks, sest niipea, kui mõni dekonstruktsioon on sooritatud, muutub ta möödunuks ning tarvis on uuesti dekonstrueerida. Thomas Baldwin leiab, et see pole siiski päris nii. Tema arvates seisneb dekonstruktsiooni roll eelkõige kõrvalejäetu rekonstrueerimises, mõistete täitmises uue, laiahaardelisema sisuga (Baldwin 2008: 109) ja nii ei muutuks kirjapandu möödunuks, vaid see oleks lüli arutlusahelas, mille eesmärgiks on aina uusi tähendusi ja tõlgendusi juurde toota, andmata ühelegi autoritaarset staatust. Wolfgang Isergi kirjutab, et tekst jääb samaks, kuid lugeja vahetub või muutub ning järelikult muutub ka tõlgendus (Iser 1980: 167). Kui nüüd ühendada see Unduski mõttega, siis teksti kirjapanemine tähendab ta kinnistada, säilitada muutumatul kujul, kus püsivad nii kontekst, sõnad kui tähendused ja kust võib väja lugeda püüdu substantsiaalsuse poole, sest kirjasõna on see, mis jääb alles, erinevalt kõnest, millele Derrida meelest oli ajaloo vältel suuremat tähtsust omistatud. Derrida astub vastu logotsentrilisele arusaamale kohalolust, mille järgi meie kogemused on vahetud ega representeeri midagi muud (Baldwin 2008: 111). Tekib küsimus, kas substantsi olemus on vahetu. Mis täpselt ikkagi on see, mille poole inimesed, sealhulgas Derrida, Unduski järgi püüdleavad? Olgugi, et ta on „see, mis jääb alles“, ei järeldu siit selgelt, kas tegemist on representatsiooniga või mitte. Undusk ütleb: „Võib-olla polegi substantsi olemas rohkem kui inimese tungis selle poole, mida ei ole, kuid ka sellisel juhul jääb substants ülimaks psühholoogiliseks reaalsuseks.“ (Undusk 1998: 16) Ta ei näe probleemi mitte kõhklemises, kas üldsegi eksisteerib mingi ülim tegelikkus, vaid pigem tajub inimeses vajadust selle otsimise järele ning seetõttu loobub nõustumast pidevas liikumises oleva tähendusega, millel ei saagi olla ühtki pidepunkti või eesmärki. Kui Derrida nimetab end idealismi

kriitikuks (Derrida 1995: 74), siis Undusk leiab, et pärast poststrukuralismi võidukäiku on tarvis idealism rehabiliteerida ja tunnistada tema eksisteerimisõigust, kas või vähesel määral.

Timothy Clark ütleb, et Derrida hindab keelt (Clark 2008: 9). Prantsuse mõtleja lugemisel võib tõepoolest jääda mulje, et ta tahab ka keelt ennast dekonstrueerida, seada kahtluse alla keele vajalikkus ning tekitada küsimus sellest, kas me inimestena oleme keelevangid ning kas sellest vangistusest on võimalik välja murda. Derrida ise on pidanud rõhutama, et ta siiski ei soovi tähendusi maha suruda, vaid hindab väga tekstuaalset tööd ning leiab, et see on vajalik erinevate distsipliinide arenguks, sest pelgalt vesteldes ei jõuta asja tuumani (Derrida 1995: 79). Siin tuleb jällegi välja tema keskendumine just nimelt kirjasõnale. See on esmapilgul tõepoolest paradoksaalne, ent Derrida jaoks on keel vajalik ning oluline, kuigi ta püüab seda ühtlasi deidealiseerida. Dekonstruksiooni järgi pole keel vahetu, kuid otsib pidevalt Teist ning tahab näidata, et probleemide olemused on märksa keerukamad ja mitmekihilsemad kui traditsiooniline filosoofia neid seni näidanud on (Clark 2008: 9). Sama eesmärk on tegelikult ka Unduskil. Sellepärast ta ju toobki sisse substantsi mõiste, et näidata, kuidas keeleloomet ei saa niisama lihtsalt taandada voolavale ajalisusele, vaid et teatud idealismi ning püsivuse sissejätmine käib rikastamise juurde ja ilma selleta ongi probleem liialt lihtsustatud käsitlust leidnud. See on loomulikult punkt, kus tema ja Derrida arvamused lahku lähevad, kuid eesmärk on neil mõlemal üks ja seesama. Nad ei taha probleemi tähendusest, keelest, keeleloomest kuidagi taandada primitiivsetele arusaamadele, vaid näidata seda just täies keerukuses ja üritada tabada või vähemalt viidata võimalikult erinevatele tahkudele, osutada suurele hulga Teistele.

Üks aspekt, mille Undusk substantsi juures välja toob, on püüdlus selle poole. „Elu igavene möödalibisemine“ on meile antud *a priori*, kuid substants on miski, mille kättesaamiseks ja kinni püüdmiseks tuleb vaeva näha (Undusk 1998: 16). Seda vaeva võib mõista tekstuaalse tööna, mida Derridagi hindas, kuid mille lõpetatusesse või püsivusse ta ei uskunud. Ta nägi seda igavesti kestvana ja aina uusi tähendusi loovana. Tuleb välja nii, et Derrida mõistab tähenduse püsimatust lähtepunktina, millest saab alguse mõttetöö ja see ei saa kunagi lõppeda. Teisalt näeb Undusk aga töö ja vaevana tähenduse kinnipüüdmiskatseid, mis samuti ei lakka. Mõlemad on seega ühel nõul, et töö tekstiga, keelega, sõnadega on möödapääsmatu ja vajalik ning see kestab alati, saamata kunagi otsa, sest kui Derrida meelest ei saa keegi tähendust fikseerida, siis Unduski arvates igaüks just tahab seda teha, isegi kui selleni kunagi ei jõuta. Baasarusaamd erinevad, kuid ühine on

viis, kuidas sealt edasi liikuda ning see kätkeb endas kahtlemata „inimese loovat keeletegevust“ (sealsamas: 9).

Hasso Krull leiab, et Unduski teooriat saab lihtsalt kokku võtta mõistesse substants ning lisab, et substantsiaalsus ja iseenesestmõistetavus on Unduskil sünonüümsed mõisted (Krull 1998). Viimane osutub huvitavaks remargiks. Kui substantsiaalsus ja püüdlus selle poole on iseenesestmõistetavad, siis järelkult sisaldab dekonstruktsioon endas aspekte, mis on iseenesestmõistetavusest kaugel. Tõepoolest, Derrida teooria seisab vastu kõigele, mida peetakse loomulikuks. Ta viitab pidevalt sellele, kuidas teatud mõisted ja arusaamad, nagu näiteks seesama kõne all olev tähendus, on kujunenud niivõrd endastmõistetavateks, et nende kohta ei esitata enam küsimusi, ei seata kahtluse alla, ei vaadata kriitilise pilguga üle, mida aga peaks just lakkamatult tegema. Samas muutub tema enda meetod sellega iseenesestmõistetavuseks, sest talt oodatakse kõige dekonstruktsiooni. Undusk osutabki sellele, kuidas ka Derrida ei pääse ise sellest, millele ta vastu hakkab. Esiolgu on siis Unduski lähenemine ebatavaline, kuid saavutab aja möödudes kas substantsiaalsuse või möödas-oleku. Viimasel juhul oleks vaja hakata seda otsast pealt dekonstrueerima ja nii lõputult, sest isegi see, mis alles jääb, ei jää kõigi jaoks ja alatiseks, vaid selle otsimisega tegeleb inimene möödapääsmatult ja pidevalt, iga põlvkond otsast peale, revideerides eelmise vaateid, nagu Derrida hindas ümber strukturalismi ja Undusk omakorda Derridat. Siit järeldub, et kuigi Unduski eesmärk on tuua Derrida alla „olümposlikest kõrgustest ta eel käinud sõnakesksuse vastu mässavata müstikute ühtsesse rivvi“ (Veidemann 1998), kasutab ta ise Derrida meetodit tolle pjeestaalilt lükkamiseks. Derrida asemel annab ta kõrgema koha hierarhias keelemaagiale ja –müstikale, alustades uut ringi tähenduse volavuse spiraalis, mille olemasolu *a priori* ta juba varem tunnistas (Undusk 1998: 16), kuid millest ta üritab välja murda substantsi poole. Oma juhtmõtte, mis kasutab nii dekonstruktsiooni ennast kui omakorda selle dekonstruktsiooni, on Undusk sõnastanud järgnevalt: „...iga inimliku märgisüsteemi (keeles) perifeerias saab teoks maagiline kontakt süsteemivälise olemisega. Juhul kui perifeeria on tasalülitatud ja maagia enam ei toimi, korvatakse maagilise kontakti puudujääk tsentrumi müstilise dekonstruktsiooniga.“ (sealsamas: 7)

Olulise algena Unduski teorias toob Krull välja ka teoloogilisuse (Krull 1998). Tõsi on, et põhjalikult tegeleb Undusk küsimusega, kas jumalani on võimalik jõuda keele kaudu ja viitab Piiblitekstidele ning mitmetele müstikutele. Eristus maagia ja müstika vahel on põhimõtteliselt vahetegemine kõne ja vaikuse vahel. Kui maagiline sõna „Jumal/Jehoova“ peaks looma silla keelelise ja substantsiaalse jumala vahel, siis müstikud

eelistavad siinkohal keelega loodavat vaikust ehk vakatust (Undusk 1998: 68), kus räägitakse sellest, kuidas Jumalast pole võimalik rääkida. Maagiline sõna täitub kõikvähisusega, müstika seevastu „väljendab andunud tahet ületada loomuliku maagia puudujääk, luues küünilise visadusega uut, rafineeritud, profanatsiooni maski kandvat sakraalsust“ (sealsamas: 84). Undusk vaatlebki Piiblit kui Jumala sõna, mis on maagiliseks sillaks inimese ja jumala vahel, viimase maabumine inimkeelde (sealsamas: 89-90). Teoloogiliselt aluselt julgeb ta ka väita, et keel on hääldatav ja kõneldav (sealsamas: 63). Derrida, kes alustab oma mahukat teost „Grammatoloogiast“ just sellest, kuidas kõne on alati hinnatud kõrgemalt kui kirja, ja ütleb oma eesmärgi olevat kirjasõnale tähelepanu pöörata, ei rõõmustaks taolise väite üle. Kuigi Undusk teeb hiljem möönduse, et tajub kõnet ja kirja võrdsetena ega tee neil suurt vahet (sealsamas: 65), jääb tema esseedes kõlama siiski keele suulisus: ka maagilise sõna juures räägib ta sellest, kuidas sõna lausudes saadakse lähemale sellele, mida ta tähistab (sealsamas: 83-84). Derrida jätab sakraalsed tekstid oma huviorbiidist välja võib-olla seetõttu, et nad näitlikustavad kõne olulisust, kuid ei tähtsusta piisavalt kirja. Samas eksisteerib Piibel just kirjutatul kujul ning on nii säilinud läbi sajandite, tõestades kirjaliku teksti pikaajalist säilimisvõimet ja mõjujõudu. Derrida aga distantsseerib end kõigest religioosest, sest see tähendaks millegi idealiseerimist, hierarhiate loomist ja jumala asetamist kõige kõrgemale positsioonile. Sellele vaatamata käsitleb ta teksti kui jumalat. Kas pole võtmelauses „Väljaspool teksti pole midagi“ võimalik asendada „tekst“ sõnaga „jumal“ või „keel“ ja saada pisut teise sisu, kuid analoogse ülesehitusega süsteem nagu see, mille Derrida on oma tekstidega loonud? Seda üritabki korduvalt tõestada Undusk, kes näeb Derrida pidevusetuse maailmas siiski keskme otsingut. Kui Derrida ei tegele sakraalsete tekstidega või eitab eksplitsiitselt jumalust mis tahes vormis, ei tähenda see siiski, et ta ise oleks jumaldamisest vaba. Keel ja kirjasõna jäävad ikkagi tema jumalusteks, ükskõik kui väga ta ei üritaks nende argisusele ja puudujääkidele osutada. Kui keel on süsteem, mille raames kõik toimub ja toimib, siis on ta sellega ka iidoli staatusesse tõstetud, mis sest et dekonstruktsiooni järgi tuleb teda hakata sealt kohe alla tõukama.

Undusk ise leiab ühisjooni Derrida ja negatiivsete teoloogide mentaliteedis ning arvab, et mõlema mõtteilmas saab olulise koha põrgu kui paik, kus „kõik on alles ees, kõik on möödas, kuid midagi ei lähe üle“ (sealsamas: 28). Ehk keelelise vastega: „põrgu on puhas verbiline modaalsus, mitte verb ise, vaid tema ajaline, protsessiloov moodus“ (sealsamas). Selle väitega võrdsustab Undusk dekonstruktsiooni põrguga, samamoodi nagu ta hiljem kirjutab paradiislikust keelest kui millestki, kus keel ja meel kokku saavad

(„Maagiline müstiline keel“ 3. peatükk). Nii on ta veel kord oma arvamuse dekonstruktsiooni kohta välja öelnud. Samas tõmbab ta paralleeli põrgu ja lõbu vahele (sealsamas), sest ka viimane on eesmärgipäratu, profaanne ning ajalik nähtus, mis kaob, mida pole võimalik kinni püüda. Põrgus käivad lõbu ja piinad käsikäes, mõlemad on ajalikud nähtused, kuid põrgu kui karistus määratakse inimsele igaveseks – nii saabki ühendatud esialgu vastandlikud arusaamad püsimatusest ning viimase igikestvusest. Vaevad ja rõõmud vahelduvad samamoodi nagu Derrida tahtis alatiseks jääda ümber pöörama strukturalistide loodud binaarseid opositsioone. Kui püüelda substantsiaalsuse poole, siis paistab Derrida pakutud võimalus maailma ja keele tunnetamiseks olevat tõepoolest parajalt põrgulik piin, mis ei vii ühegi tulemuseni ja millel ei saa olla ei otsa ega äärt. Derrida ise on aga varakult tõrjunud sarnasuste otsimiste enda ja negatiivse teoloogia vahel (sellele viitab ka Undusk), keeldudes erinewuse taandamisest ontoloogilistele või teoloogilistele küsimustele ja kinnitades tema tühjust, samas kui negatiivteoloogilised kirjutised pürgivad ikkagi transtsendentaalsuse poole (Derrida 1993: 6). Ka sellele suudab Undusk leida vastuväite Derrida enda sõnu kasutades: kui ei ole midagi tekstivälist, siis ei loe ka see, et negatiivse teoloogia tekstide autorite eesmärk on oma kirjutisega jõuda taevasse, õnduseni, sest nende kavatsus asub väljaspool teksti ja kaotab sellega automaatselt oma kaalukuse, nagu ka see, et Derrida tahab tingimata vältida kuhugi pürgimist (Undusk 1998: 35). Tekstid kõnelevad iseenda eest ja autori intentsioonid ei mängi siin rolli. Loeb ainult see, et tekstid, mille põhimõttelist erinevust Derrida kangesti rõhutab, osutuvad oma põhiilmelt vägagi sarnasteks (sealsamas). Sellega tahab Undusk osutada eelkõige sellele, et Derrida uuendlikkus, millele too ise rõhub, polegi eriti algupärane, vaid dekonstruktsionistlik mõttelaad on juba ammu Lääne filosoofilises traditsioonis eksisteerinud ega kuulu esmasena Derridale. Sellega on ta dekonstruktsiooni dekonstrueerinud ja näidanud nii Derrida, müstikute kui iseenda teoreetiliste aluste paradoksaalsust: kõigis neis on tahes-tahtmata esindatud nii dekonstruktsionistlik kui substantsiaalne alge.

Veel üks religioosne ja teoloogiline aspekt, mille Undusk Derrida tekstikogumis välja toob, kuid mida viimane ise eksplitsiitselt ei väljenda, on kujund dekonstruktorist ja ka tähendusest kui Igavesest Juudist (sealsamas: 24). Derrida lähtub selgelt ateistlikust maailmavaatest ega taha seada mitte midagi jumala kohale, vaid jätta see tühjaks. Ka dekonstruktsioon meetodina ei tohiks seda paika hõivata. Tähendus käitub kui Igavene Juut, kes aina rändab ringi, kuid ei saa kuskile paigale jääda ega kanda kinnitada. Kui varem sai öeldud, et dekonstruktorid asetsevad põrgus, siis Igavene Juut jääb kohast üldse

ilma, isegi põrgust. Tema põrgu on hingeline põrgu ja seotud ajalisusega (sealsamas: 25). Undusk võrdsustab tähenduse ja eksistentsi: nad mõlemad on dekonstruktsiooni järgi alati möödas-olekus. Ahasveerus sai peatumiskeelu karistuseks selle eest, et ta ei lubanud Jeesusel enda maja juures kannatuste teel puhata. Mida halba on aga teinud tähendus, et talle saab osaks erinevus, mis alati möödub ja libiseb käest? Talle võiks ette heita substantsiaalsuse-otsingutest loobumist, seega teatud ketserlust ülejäänud mõtteloo taustal, mis kõik pürgib taevastesse kõrgustesse, ideaalsesse *kohta*, kuigi Undusk näeb ka ketserluses substantsi-iha. Lisaks tajub ta Derrida juudilikku alget, kaevab selle n-ö maasügavustest välja: „Derrida on omamoodi kokkuvõtte juudi vaimu varjatud tööst moodsa euroopluse kujundajana, tema kalduvusest euroopluse ajalugu omaks mõelda, et see siis orientalse ekspressiivsusega küsimärgi alla seada, dramatiseerida – ning veelgi enam omaks mõelda.“ (sealsamas: 52) Samas dekonstruktor ise oma päritolu, juuri ei rõhuta ja neile tähelepanu ei pööra, sest see satuks vastuollu tema teooriaga, kus tuleb mõelda eelkõige ilma nostalgia ja müütideta (Derrida 1993: 29).

Rein Veidemann toob oma arvustuses välja, et Unduski enda jumaluseks on Tõde, mis ühendab nii mina kui Teise (Veidemann 1998). Mõte lähtub poststrukturealismis jõuliselt esile tulnud Teise kujust, mis vastandub Mina/Ühele/Esimesele. Opositsiooni kaudu püütakse mõlemat poolt tegelikult teineteisele lähendada, kuid see protsess ei saa kunagi lõppeda. Kui Derrida püüab kõnet ja kirja teineteisele ligidale tuua, siis Undusk tahab maagilise silla kaudu ühendada keelelist ja meelelist maailma. Õigupoolest on ta veendunud, et nad on juba ühenduses, kuid seda on tarvis meelde tuletada ja taas aktuaalseks muuta. Kumb on siis Teine – kas keeleline või meeleline maailm? Saab siin üldse sellist küsimust esitada ja kas eristus on ülepeakaela võimalik? Veidemann arvab, et dekonstrueeritud tekstid tahavad olla iseenda Teised, jättes lahtiseks, mis või kes see Teine on (sealsamas). Nad ihkavad ühendada Mina/Esimese ja Teise ehk siis võrdsustada teksti ja sellest väljaspool asuva maailma, mis hakkab järelkult paigutuma teksti sisse (nagu ka Derrida on rõhutanud). Undusk aga ei taha kaotada mingeid vahesid, ei keelelise ja meelelise ega keelelise või meelelise ja transtsendentaalse vahel. Tema eesmärgiks on just toonitada, et see vahe eksisteerib ja Mina/Esimest ning Teist pole võimalik ühendada mujal kui substantsiaalsuses, ent ka seal mitte täielikult, vaid vahendaja (maagilise silla) abil. Kuid dekonstruktorid näevad ühendamata olekut samamoodi kui tähenduse voolamist – lõputuna. Unduskis säilib seevastu usk, et substantsi ja transtsendentaalsuseni on võimalik jõuda, isegi kui mõlema termini puhul on tegemist illusioonidega. Veidemann kinnitab samuti, et Unduski mõttekäikudest loeb välja tungi „saada üheks Tõega, tunda end

substantsiaalse sõna keskel olevana, olla ühtaegu Ise ja Teine“ (Veidemann 1998). Nii et punktis, kus Mina/Esimene ja Teine saavad kokku, asub substants. Nüüd näib, et tegelikult ei erinegi Unduski ja Derrida kavatsused ja teooria: mõlema eesmärk on kaotada vahe Mina/Esimese ja Teise vahel. Erinevus tuleneb aga nägemusest, kuidas diferentsi kehtetuks muutumine toimub. Mõlemal juhul pole seda võimalik tegelikult lõpule viia, sest kui Derrida jaoks pole midagi püsivat, siis Undusk näeb keele ja meelega vahelist maagilist silda kui vaatepunkti vaheldumist, mis küll püsib paigal, kuid mille ühest otsast on alati võimalik teise jalutada (Undusk 1998: 82), ühte punkti seisma jäämine ei tähenda teekonna lõppu, vaid sealt on alati võimalik edasi minna, sild on katkematu, üht otsa ei saa teisele eelistada.

Rein Raud ütleb hoopis, et Undusk ei taha sugugi kaitsta Tõde ja transtsendentaalsust, vaid teda ajendab hoopis hirm, et Derrida püsimatul tähendus jätab oma jäljed üle kogu maailma, nii et muule ei jää ruumi (Raud 1999: 788). Veel lisab ta selle, mis ülalpool esitatud tekstis juba välja tuleb, et nii Undusk kui Derrida tahavad mõlemad saada lahti keelelisest pärispatust (sealsamas) ehk siis nad on logotsentrismi vastu, nõudes logose kõrvale Teisi, kes murraksid hierarhilise suhte, kus üks – kas asi või teda tähistav sõna – on olulisem ja sellest tulenevalt ka parem, samas kui mõlemad peaksid olema võrdsed. Kui Derrida jäljed täidavad kogu maailma, siis tuleb hakata seda ilma uuesti otsast peale dekonstrueerima. Et neid jälgi ei tekiks, kirjutab Undusk maagilisest ja müstilisest keelest, mis tahab anda igale eraldiseisvale objektile nime või vakatada suutmatuses või tahtmatuses nimetada. Et mõlemad oleksid esindatud ega saavutaks ülemvõimu – sellepärast nad kirjutavadki. Nende tekstidest peaksid võrsuma uued ja nii ei saakski ei vakatamine ega nimetamine ega dekonstruktsioon kunagi otsa ja jätkuks ka maagiline keeleloome, mida Undusk näeb inimliku meelega ja vaimuelu edasiviiva algena (Undusk 1998: 84).

Rein Raud heidab Unduskile ette nimisõnakesksust, juhtides tähelepanu „Maagilise müstilise keele“ euroopalikule taustsüsteemile, mis jätab kõrvale keelemaagia ja –müstika uurimise Hommikumaade tekstides ja keeltes, kus ei eristata verbe, substantiive, adjektiive, vaid need saavad oma rolli kindlas kontekstis (Raud 1999: 785). Tuleb tunnistada, et kuna Undusk vaatleb paljuski religioosseid tekste, siis on antud küsimus õigustatud, kuid et tegemist oleks ilmselt omakorda mahuka lugemis- ja filosoferimistöoga, siis on täiesti mõistetav, miks tuleb ühe raamatu lõikes, mis on juba iseeneses terviklik, piirduda Lääne ja kristliku traditsiooniga (nagu on arusaadav, miks Aasia keelte ja kultuuride asjatundja Raud sellist lähenemist kommenteerib). Hiina keel, millest Raud põhiliselt räägib, sobiks

väga hästi näitlikustama derridalikku tähenduse püsimatust, kus üks sõna võib sõltuvalt oma kohast lauses ja teistest ümbritsevatest sõnadest omada erinevaid tähendusi. Niipea, kui ta on lausunud, kaob tema tähendus ja järgmises fraasis tähendab ta juba midagi muud. Samamoodi oleks Derrida mõiste erinevus suurepärase paralleel vastandlike poolustega *yin* ja *yang*, mis on teineteisega tugevas opositsioonis, kuid ei saa eraldi eksisteerida, vaid peavad pidevalt üksteist täiendama. Nende mõistete baas on kõrvutatav strukturalistliku binarismiga, kuid koosinemine, kus üht ei saa teistest lahutada ning kus käib lõputu voolamine ühelt pooluselt teisele, klappib poststrukturealistliku arusaamaga asjade ja nähtuste ajalikkusest.

Nagu eelnevast näha, polemiseerib Undusk Derridaga vägagi viljakalt. Tema vastuseisust dekonstruktsioonile kasvab välja lausa uus mõistete kompleks, mida on tihti nimetatud eesti kirjandusteaduse esimeseks algupäraseks kirjandusteooriaks (näiteks Krull 1998). Tõsi on, et „Maagiline müstiline keel“ tervikuna on holistlik, kuid rõhutamist väärrib ka asjaolu, et iga peatükk eraldi kujutab endast omakorda terviklikku kirjutist, mida võib iseseisvalt lugeda. Undusk saab edukalt hakkama mitte ainult Derrida tõlgendamise, vaid ka lahtiseletamisega. Kui Timothy Clark toob välja poststrukturealistliku ja eriti derridaliku diskursuse raskepärasuse ja isegi teatava igavuse (Clark 2008: xi), siis Unduski puhul ei saa midagi sellist väita. Tema kasuks räägib just lopsakas keelekasutus, mis praktikas väljendab maagilist keeleloomeprintsipi, kuid millest ei järeldu, et tähendus libiseks käest või jääks hämaraks. Tekst on tihe ja eeldab keskendunud kaasalugemist, nagu ka Derrida tekstide lugemine, mida Undusk on väga täpselt teinud, sest ta on suutnud esidekonstruktori kirjatöödest välja lugeda mitmeid vastuolusid, mis sobituvad Unduski teooriaga, ent pole siiski meelega vägivaldsed.

3.4. Prantsuse poststrukuralistid ja Hasso Krull

Antud alapeatükis on vaatluse all Hasso Krulli kolm kogumikku „Katkestuse kultuur“, „Millimallikas“ ning „Paljusid ja ainulisid“, mis koondavad esseesid ja kriitikat märkimisväärselt pikast perioodist: aastatest 1988-2009. Ajavahemik annab aimu ka autori arenemisest ja teemade vaheldumisest: 1980ndate lõpus ja 1990ndate algul huvitab teda poststrukuralism ja postmodernism üldisemalt, seejärel keskendub ta psühhoanalüüsile ning nüüdseks on asunud kirjeldama pärimuskultuuri ja kosmoloogiat. Prantsuse 20. sajandi teise poole mõtteloo tutvustajana omab Krull Eestis täiesti ainulaadset positsiooni. Ta on ise tõlkinud mitmeid teoseid¹² ning kirjutanud saatesõnu ja tutvustavaid artikleid¹³. Ühtlasi leidub tema kriitikaloomingust mitmeid analüüse eesti kirjanduse kohta, kus ta lähtub prantsuse teoreetikutest ja nende terminitest ning kohandab need eesti oludele. Kuidas ta seda täpselt teeb, seda järgnevalt vaatlengi.

Enne aga pöörakem tähelepanu Krulli artiklikogumike pealkirjadele, mis on omamoodi kõnekad. 1996. aastal ilmunud „Katkestuse kultuur“ annab eessõnas aimu, mida mõeldakse mõistega katkestus. See lähtub Michel Foucault terminist *discontinuité*, mis on kahe konkreetse positiivsuse vahel eksisteeriv pidevusetus, ta ei eralda kaht heterogeenset aega, vaid kujutab endast voolavat üleminekut (Foucault 2005: 152). Krull näeb eesti kultuuri läbivaks motiiviks olevat just katkestuse (Krull 1996a: 7) ning ühel katkestuse ajal – iseseisvusperioodil – ongi need tekstid kirja pandud, saades nii katkestuse diskursuseks. Krull tegelebki peamiselt eesti autorite, kunstnike, intellektuaalidega ning pakub teoreetilisi käsitusi varasemast kriitikakunstist ja eesti kirjandusest laiemalt, püüdes katkestada traditsioonilist klassika mõistet ning tõlgendades samas klassikuid katkestajatena.

Teine esseede kogu, mis on juba palju enam psühhoanalüüsimaiguline, kannab esialgu mõistatuslikuna tunduvat nime „Millimallikas“. Paul-Eerik Rummo arvustus keskendub just nimelt sellele pealkirjale ning leiab millimallika olemusest põnevaid seoseid veeolendi ning Krulli tekstiloomel vahel, kus võib kokku siduda ürglooma, tema kehalisuse, vaimsuse ja hõljumise (Rummo 2001: 472). Jan Kaus tajub millimallikat kui mereloomat, kes kuulub ookeaniga kokku ning muudab oma keskkonna „imelisemaks ja

¹² Derrida „Positsioonid“, Deleuze ja Guattari „Kafka: väikese kirjanduse poole“, üks tõlkijast Foucault’ tekstikogumikus „Võim, teadmine, subjekt“ (Tallinn: Varrak, 2011) – kui nimetada olulisemaid

¹³ „Poststrukuralistlikud meetodid kirjanduse uurimisel I ja II“ (Vikerkaar 1992-1993), „Psühhoanalüütilised mõisted ja nende tõlkeprobleemid. Lacanlik vaatepunkt“ (Keel ja Kirjandus 1998, nr 9-10)

muinasjutulisemaks“ (Kaus 2001: 505). Kaus näeb kogu maailma tekstikogumit ookeanina ning sobitab „Millimallika“ sinna kaunilt hõljuma.

Kolmas kogumik „Paljusus ja ainulisus“ mängib pealkirjas toodud mõistetega ning on üles ehitatud nende vastandusele ja selle lõhkumisele. Neid mõisteid kasutavad Derrida ning Deleuze ja Guattari. Viimaste jaoks kujutab ainulisus (*singularité*) midagi katkestuse sarnast – olukorda või sündmust, mis oma erinäolisuses paistab silma. Derrida sõnavaras osutab ainuline objekt iseendale, teda pole võimalik mõne teise sõnaga kirjeldada. Paljusus (*pluralité/multiplicité*) on seotud erinevusega: tähenduse püsimatus toodabki paljusust, ühe nähtuse erinevaid tahke, pidevalt kehtvat tähendusloomet. Krulli raamatu esimene pool „Paljusus“ tegeleb laiemate teemadega ning teine pool „Ainulisus“ keskendub üksikutele autoritele või teostele. Sellega püüavad tekstid üheskoos näidata paljususe ja ainulisuse kooseksisteerimist, kus üht ei saa teisele eelistada, mõlemad tuleb omaks võtta ning tunnistada nende häid ja halbu külgi. Nagu ütleb Maarja Kangro oma arvustuses: „Paljusus ja ainulisus“ on nii suur pealkiri, et ütlebki peaaegu kõik. See on see, mis on. [...] Aga on viljakat paljusust ja ainulisust, ja on halba.“ (Kangro 2001: 168). Poststrukturealistlik maailmavaade justkui pooldaks paljusust, mis peaks tooma kaasa rikkaliku valiku vaatenurki ja Teisi, samas ei pääseta ka sealses kontekstis ainulisusest, sest ühe mõiste fookusesse tõstmine tähendab teiste kõrvalejätmist ning valikud tuleb oma kirjatöödes tahes-tahtmata teha.

„Katkestuse kultuuris“ on üks kesksemaid prantsuse autoreid Michel Foucault, keda Krull luges esmakordselt 1986. aastal (Krull 2009: 63) ning kelle kirjutistest ta nopib välja eelkõige valgustuse foucault'likus käsitluses ning võimudiskursuse. Tasub ära märkida, et nagu Foucault kasutas ajaloolisi materjale ning möödunud aegade mõttemalle, et osutada kaasaegse maailma valukohtadele, nii kasutab Krull poststrukturealistide kontsepte, leidmaks pidepunkte eesti (kirjandus)elu analüüsimiseks. Programmilise alatooniga kirjutises “Humanism ja valgustus” vaatlebki Krull meie kirjandusmaastikku 1980ndatel. Selleks kasutab ta Foucault' vastandust humanism ja valgustus, mida prantsuse filosoof tajub pingelises vahekorras asuvate mõistetena: esimene on seotud väärtussüsteemidega ega tunne ajastu piire, teine aga on vastupidi konkreetsel ajahetkel toimunud sündmus, millega kaasnesid teatud muutused ühiskonnas, võimastruktuurides, mõtlemises (Foucault 1984: 43-44). Krull näeb nõukogude aja kirjandust Eestis üldiselt humanistlikuna: “Kirjandus väitis end kaitsvat eelkõige teatavaid humanistlikke, üldinimlikke väärtusi, ise samal ajal just nende väärtuste kaudu oma olemasolu õigustades.” (Krull 1996a: 36) Nii et muutused, mis 1970ndate lõpus ja eelkõige 1980ndatel aset leidsid, kvalifitseeruvad

järelikult valgustuslikeks: „Valgustuslik oleks niisugune kirjandus, mis enam ei hooli teda ennast põhjendavate väärtuste ülepõhjemdamisest ja võib küsitavaks muuta igasuguse autoriteedi [...] Ta võib nimetada end ka antiikkirjanduseks ja esineda antihumanistlikult positsioonilt.” (sealsamas) Kuigi Foucault nägi valgustust ikkagi ühes ajastus kinnistunud nähtusega, siis Krull muudab selle ajastuüleseks mõisteks, mida võib kohandada mentaliteedi põhjal ükskõik millisele perioodile. Sel moel astub valgustus humanismile sammukese lähemale, kuid seda enam tuleb rõhutada nende printsiipiaalset erinevust, kus humanism peab teatud baasväärtusi kinnistama, samas kui valgustuslik mõttelaad neid just lõhub, pakkudes asemele midagi uut (18. sajandil oli selleks ratsionaalsusekultus). Krull tajub valgustuslikkust tulevikuperspektiivina ja kutsub kirjandusinimesi üles sekkuma uue ajastu hakul (artikkel ilmus esmakordselt aastal 1991) “uue võimudiskursuse tootmisse nii jõuliselt kui võimalik” ning hakata “kaitsma kirjandust kui printsiipi” (sealsamas: 38). Teada on, et ka Foucault oli sotsiaalselt aktiivne. Krull ei jää maha ning püüab oma tekstidega saavutada midagi enam kui pelk fakti nentimine.

1992. aastal ilmub Krulli tõlkes Foucault intervjuu „Tõde ja võim“, mis üsnagi kompaktselt, kuid sisutihedalt annab ülevaate prantsuse mõtleja võimudiskursusest. Krull lisab ka oma kommentaari, mis on tema puhul juba teatav traditsioon, kus ta paigutab vaatluse all oleva autori konteksti ning selgitab mõisteid, mis tekstis ehk pisut hämaraks jäävad, kuna eesti lugeja jaoks on tegemist esimese korraga, mil ta Foucault’ d emakeeles loeb. „Tõe ja võimu“ kontekstis muutub oluliseks diskursus kui termin, mis Foucault’ kirjutistes omab spetsiifilisemat tähendust kui sõnaraamatulik kõne. Nimelt on tegemist eesmärgistatud kõnega, milles kajastuvad kõneleja ängid ja ihad, tema ühiskondlik kuuluvus, taust jne (Krull 1996a: 172). Diskursus on ka kehaline, materiaalne, tarbitav ja toodetav, ostetav ja müüdav keel (sealsamas). Selline nägemus võis omas ajas mõjuda üsnagi šokeerivalt, kuid Krull läheneb sellele kui täiesti loomulikule nähtusele, mille suhtes on tarvis vaid silmad avada, et selle kasutust märkama hakata. Võim on Foucault’ tekstikorpuses üks põhilisi diskursusi ja ühtlasi peamine diskursus ühiskonnas, millele Foucault osutab ja mille jälgi ta kõikjal näeb. Arvustades „Hulluse ja arutuse“ eestikeelset tõlget (Krull 2009: 63-67), keskendubki Krull peaaegu tervenisti võimule ja arutleb selle mõiste üle Eesti kontekstis, kus on toimunud võimuvahetus. Vana võimu demoniseeritakse, uuele asetatakse suuri lootusi, kuid Foucault’ järgi leidub iga võimu juures nii positiivset kui negatiivset ja sellele tahule tõmbabki Krull tähelepanu, et panna inimesi mõtlema ning avardada nende käsitlust asjast, mis neid küll igapäevaelus saadab,

kuid mida peetakse kaugeks. Seepärast on väga sobilik, et tekst kaasati kogusse „Paljusid ja ainulisus“ – võim peaks esindama midagi ainulist, kuid hõlmab endas paljusid aspekte.

Eraldi esseeks kirjutab Krull Foucault'lt laenatud mõiste põhjal analüüsi eesti kirjanikust kui spetsiifilisest intellektuaalist. Spetsiifiline intellektuaal vastandub universaalsele intellektuaalile, kes peaks olema „selge ja individuaalne kuju sellesamale universaalsusele, mille hämar ja kollektiivne vorm on proletariaat“ (Foucault 1992: 44). Spetsiifiline intellektuaal vastuoksa aga ei kaitse universaalseid väärtusi nagu õiglus või tõde, vaid astub välja mõne konkreetse probleemi kaitseks, millega tal on isiklik kokkupuude (sealsamas). Krull arvab, et Eestis pidas Nõukogude võimu tõttu universaalset tüüpi kirjanik kauem vastu kui Läänes ja vabariigi taastudes suundusid paljud kirjanikud poliitikasse just seetõttu, et nad tajusid universaalsuse ajastu lõppemist ning leidsid, et parem on tegeleda poliitikaga vahetult (Krull 1996a: 175). Nüüd astub Krull ise spetsiifilise intellektuaali rolli ja teeb üleskutse hakata kirjutama mitteuniversaalsetel teemadel, tõmbamaks tähelepanu küsimustele, mis seni on varju jäänud, andmaks häält uut tüüpi kirjanikele, kes tulevad ajaga kaasa ning asendavad universaalsed intellektuaalid, kes juba moderniseerunudena suundusid poliitikasse. Krull kui prantsuse (ja laiema Lääne, sest prantsuse poststrukuralistide ideed jõudsid kaugemale ning Krull tegelikult ei piirdu ainult nendega) mõtte maaletooja tahab loomulikult, et ka eesti vaimuelu võtaks omaks uuema aja ideed ning et need mingilgi määral praktikasse juurduksid.

Kui Foucault' puhul tegeles Krull ühiskondlike teemadega, siis Julia Kristeva tutvustades keskendub ta tekstiteooriale, mis pole küll päris vaba sotsiaalsest aspektist. Nii kasutab ta essees „Hando Runnel ja postmodernism“ Kristevalt pärinevat motot, mis räägib keele topeltorientatsioonist ehk suunatusest nii keelele endale kui ka sotsiaalsele protsessile, milles ta diskursusena osaleb (sealsamas: 9). Krulli vaatevinklist omavad Runneli tekstid just topeltorientatsiooni, kujundades ümber nii keelt kui ühiskonda ja saades seega laia kõlapinna, osutudes sotsiaalselt oluliseks. Keerulisem on juba küsimus, kumb tuleb enne: kas keeleline või ühiskondlik orientatsioon ja kuidas üldse määrata seda, kumb saab tähtsamaks (on see üldse võimalik?). Selge on aga, et nad käivad käsikäes ning moodustavad ühe objekti kaks poolt. Oma artiklis keskendub Krull aga sotsiaalsele tahule ning vaatleb Runnelit kui rahvuslikku luuletajat, kes on teatud müütide kinnistaja ja sõnumikandja ning kuna tema luule põhineb paljuski regivärsil või rahvusmotiivididel, mida ta põimib kaasaegsete teemadega, siis julgeb Krull teda rahumeeli nimetada postmodernseks kirjanikuks ja sellest tulenevalt saab mõistetavaks ka esse avalause, mille järgi ei eksisteeri eesti kirjanduses klassikuid ning ka Runnelist ei saa kunagi klassikut

(sealsamas). Klassika all mõistab Krull kirjandust, mis püüab juba leitud tähendusi viimistleda (sealsamas: 10). Klassikute puudumine eesti kirjanduses on „Katkestuse kultuuri“ üks läbivamaid mõtteid, mis võib tunduda esialgu radikaalsena, ja tuleneb just nimelt katkestuse mõistest. Klassik peaks olema traditsioonilise tekstiloome pooldaja, kuid Krulli nägemuses on kõik eesti „klassikud“, sealhulgas Runnel, tegelikult katkestajad, kes pigem toovad sisse midagi omapärast ja mängulist. Katkestajad ei saa olla klassikud, sest nad püüavad klassikat ja traditsiooni modifitseerida. See väide on muidugi vaidlustatav: nii modernistlikud kui postmodernistlikud kirjanikud ei tohiks klassikuteks saada, sest nad vastandavad end kehtivatele kirjandusnormidele, kuid just oponeerides saavutavad mõned neist suure populaarsuse ning sellega saavad nad osaks uuest traditsioonist, uutest normidest. Krull nimetab selliseid kirjanikke suurteks (sealsamas). Suure ja klassikalise autori erinevust määratleb seega ainult (mitte)allumine varasemale tavale ning populaarsus ei mängi Krulli arvates siin erilist rolli.

Naastes aga Kristeva tekstiteooria juurde, tuleb välja tuua käputäis mõisteid, mida Krull pidevalt kasutab, kirjutades arvustusi eesti kirjandusteostele. Nendeks on intertekstuaalsus, paragrammatism, genotekst ja fenotekst. Kui Krullil on tavaliselt kombeks mõisted eesti oludele kohandada, siis intertekstuaalsuse puhul toob ta välja pigem mõiste väärkasutuse ning läheb algallika juurde, et püüda kinnistada täpsemat definitsiooni¹⁴. Kristeva järgi ei kujuta intertekstuaalsus mitte lihtsalt tsitaate, viiteid, vihjeid, vaid nõuab ka tähenduse muutumist, transpositsiooni (Kristeva 1992: 111). Sama rõhutab ka Krull, toonitades tähenduse transformeerimise vajalikkust märkide kandmisel ühest süsteemist teise (Krull 1996a: 31). Juba teises peatükis seoses mõju ja retseptsiooniga sai räägitud sellest, kuidas intertekstuaalsuse mõiste kasutuselevõtt lähtus vajadusest vastanduda seni kehtinud arusaamale mõjust, kus üks tekst on algallikaks ning teine sellest tulenevalt justkui vähem algupärane. Intertekstuaalsuse puhul oluline transpositsioon toob kaasa arusaama, et teise teksti märke kasutades võib luua täiesti omanäolise teksti, nagu näitlikustab ka Krull Runneli puhul, sest viimane kasutab palju regivärsilist laadi, kuid kohandab seda nii, et sellest saab uus ja täiesti runnellik tekst. Heaks näiteks ühe teksti modifitseerimisest on ka Kivisildniku luulekogu „Märg Viktor“, millele Krull pöörab erilist tähelepanu, osutades sealsele intertekstile, mis on võetud Marie Underi luuletusest „Videvikud, 4“. Kui Runneli puhul oli regivärsilisus üsna hõlpsalt tuvastatav, siis Kivisildniku puhul nõuab interteksti välja selgitamine juba teravamat silma

¹⁴ intertekstuaalsuse laialivalgumisele osutasid ka Clayton ja Rothstein oma artikliklis (1991: 11)

ning laiemaid teadmisi. Selleks ongi tarvis kriitikut, kes suudaks tavalugejale avada teksti talle ehk märkamatuks jäänud tahkudest. Tähelepanuväärne on ühtlasi muusika kaasamine arvustusse, kus Krull teeb aeg-ajalt n-õ pause, nimetades muusikapala ja eeldades, et seda kuulatakse pärast teatud lõike. Sel moel saab ka arvustus intertekstuaalseks, sest ta põimitakse läbi muusikaga ning muusika ja luule seostatakse, nähes *bebop*-artistides paralleeli Kivisildnikuga: mõlemad võtsid ette antud teosest mingi lõigu ning kujundasid selle ümber nii, et tekkisid algupärased teosed, kust allikmaterjali on keerukas üles leida (sealsamas: 67). Seega saab intertekstuaalsus nii kirjeldatud kui näitlikustatud. Krull näitab üles ühtlasi oma loomingulisust, mis teeb arvustusest analüüsiks kasutatava teooria praktika.

Kristeva sõnavarast on Krull kasutanud ka paragrammatismi mõistet, mille abil ta arutleb Bernard Kangro (sealsamas: 32-34) või Ilmar Laabani (Krull 2000: 56-61) luule üle. Oma sõnadega seletab Krull nähtust nii: „Paragrammatism on intertekstuaalne protsess, milles eri diskursuste kokkupõrkamisel hävib nende algupärane subjekt, nende „mina“, ilma et seda ära kasutatav luulediskursus ise looks mingi uue kindlalt defineeritava subjekti.“ (Krull 1996a: 32) Arusaadavalt on tegemist intertekstuaalsuse ühe vormiga, mis omab kitsamat tähendusvälja, kus põhiline roll on häälikutel ja kõla sarnasusel ning kus mängitakse intertekstidega, mis on kultuuris laialt levinud ja ära tuntavad (kui nad poleks, kaotaks paragrammatism oma efekti). Paragrammatism lähtub Saussure'i terminist paragramm, mis kujutab endast autori poolt kasutatud teema ühte-kahte sõnasse kokkusurumist ja mida Saussure kasutas anagrammi vastandi või täpsustusena (Krull 2000: 56). Krull ise mõistab paragrammi all „igasugust tähtede ja häälikute ümberjaotamise abil saadud lausungit, mis lähtub kindlast teemasõnast või teisest fraasist“ (sealsamas). Luuleanalüüsiks on see väga sobiv mõiste, sest eriti luules saab väga kompaktselt mängida keelega ning Krulli toodud näited Kangro ja Laabani loomingust näitavad, kuidas autorid on sellist kirjutamisviisi edukalt ning järjepidevalt kasutanud, kuid alles Krull on see, kes meetodile prantsuse teoreetikute vahendusel nime annab.

Kristevalt laenab Krull veel terminipaari genotekst ja fenotekst, mis põimuvad esialgu märkamatu teksti, kuid mis pisut hiljem siiski ära seletatakse. Krullile on omane sõnastada definitsioonid ise, viidates küll nende allikale, kuid kasutamata tsitaate. Sellega muudab ta määratlused keeleliselt lähedasemateks ning neid on lihtsam vastu võtta. Kuna tekstid, millele ta viitab, pole enamasti eesti keelde tõlgitud, siis jääb Krulli osaks ka neid tutvustada ja konteksti asetada ja sellega saab ta suurepäraselt hakkama. Samas ei eita ta, et kohandab tihti mõisted uuritavale objektile vastavalt ning ei jää algdefinitsioonile

sajaprotsendiliselt truuks. Selle kaudu teostab ta tekstuaalselt poststrukturealistlikku mõttelaadi, kus olulist rolli mängib täpne keelekasutus ja ühtlasi mõistete n-ö omaks tegemine. Genoteksti ja fenoteksti kasutab Krull siiski Kristevale truuks jäädes: genoteksti all mõistab ta subjekti-eelset ruumi, mis eelneb keelekasutusele ning pole seetõttu ka keeleliselt määratletav, kuigi teda on võimalik keeles tuvastatada (Krull 1996a: 61). Fenotekst vastupidi toimib keeleruumis, „keelelise ja grammatilise struktuuri pinnal“ (sealsamas). Kristeva ütlebki, et fenotekst on struktuur ning genotekst protsess (Kristeva 1992: 121). Kuidas aga seostub see kõik Krullil eesti kirjandusega? Kivisildniku „Märja Viktorit“ lahates keskendub ta küsimusele, kes on Viktor, milline subjekt ta on ning leiab, et „Märg Viktor“ toimib genotekstuaalsel tasandil, kus ei saagi subjekti kindlaks määrata ning fenotekstuaalsel, keelelisel tasandil võib tekstist jääda mulje kui arusaamatust nonsensist (Krull 1996a: 61). Seega pakub Krull välja oma tõlgenduse, kus väheütlevana näiv luulekogu tuleb lihtsalt teisiti lahti muukida, et ta võiks hakata selgemini kõnelema ja oma sõnumit avama. Genotekst ja fenotekst on postmodernse ajastu mõisted, kus kirjapandu võib olla meelega niivõrd krüpteeritud, et ainult lingivistilistes labürintides ekslemine ei pruugi tulemuseni viia. Samas ei tasu unustada, et Kristeva meelest toimib tähendust loov protsess (*procès signifiant/signifying process*) vaid keeles ning geno- ja fenotekst kuuluvad keele juurde, isegi kui nad ei kasuta keelematerjali (Kristeva 1992: 122). Siinkohal tasuks pöörata tähelepanu ka sellele, kui võrd oluline on Krulli jaoks kirjanduses just keel, millele ta pöörab tohutut tähelepanu oma arvustustes ja esseedes. Kõige enam kasutabki ta just intertekstuaalsust, geno- ja fenoteksti ning paragrammatismi, et analüüsida teose keelelist ülesehitust. Jan Kaus tõdeb, et Krull on tõepoolest poststrukturealistlik kriitik, keda ei huvita autor kui isik, vaid eelkõige tekst, arhitekt ja metatekst (Kaus 2001: 505). Tema keskendumine just Kristeva tekstiteooria mõistetele on selle heaks näiteks. Kuigi ta tutvustab ka Kristeva poliitilisemat poolt (Krull 1996a: 16-29) ning teoreetiku mõisteid abjekt (sealsamas: 141-144), klann (Krull 2000: 9) või mäss (Krull 2009: 91-94), siis on need kõik alati seotud tekstiga. See on ka tõik, mida Mihkel Mutt talle ette heidab, et ta kipub end pidama pädevaks igasuguste tekstide analüüsiks, kuigi võiks ehk piirduda ilukirjanduslikega (Mutt 1999: 1430).

Kui Krulli huvi genotekstuaalse tasandi vastu võis täheldada juba „Katkestuse kultuuris“, siis „Millimallikas“ toimub selle tasandi selge esilekerkimine, seda küll psühhoanalüüsi kontekstis, mida Krull vahendab paljuski Lacani kaudu (kõrvale ei jää ka Slavoj Žižek, kuid tema jääb antud töö haardeulatusest välja). Jacques Lacani teoseid pole eesti keelde tõlgitud, kuid Krull on edukalt ja täpselt vahendanud tema terminoloogiat,

andes hea ülevaate põhilistest kontseptidest ja nende taustast¹⁵. Neid samu mõisteid kasutab ta samuti oma esseedes, analüüsidest nii Peeter Sauteri proosat (Krull 2000: 91-113) kui Eesti negatiivset märki (sealsamas: 131-141). Krulli juures on märgatav ka suunatus ühiskonnale, millel on eelnevalt juba põgusalt osutatud: oma tekstidega püüdleb ta ilmselgelt sotsiaalse olukorra mõjutamise poole, kuidu ei kritiseeriks ta teravalt iludusvõitlusi või ei võtaks sõna loomingulise tegevuse ning kunsti kaitseks. Psühhoanalüütiline sõnavara annab vahendid, millega viidata teksti allhoovuses toimuvale. Ei maksa unustada, et Krull jääb teksti raamidesse, kuid loeb sealt välja mõndagi põnevat, mis on end teksti kavalalt ära peitnud. Ta näeb David Lynchi filmi „Kadunud kiirtee“ paranoilise jutustuse hea näitena, kus nii narratiivi sisuline kui tehniline pool väljendavad üht ja sama paranoilist maailmatunnetust, mistõttu ongi film tõlgendajatele paras pähkel (sealsamas: 210). Psühhoanalüütilise lahendamishuviga läheneb aga Krull julgelt teosele ning muugib ta lahti, selgitades Lacani järgi paranoia tekkimist terminiga Teise Teine, mis kujutab endast ettekujutust, mille järgi Teist kontrollib veel keegi kolmas ehk Teise Teine (sealsamas: 212). Mis aga ajab vaataja segadusse, on just filmi enda paranoiline vaatepunkt, mis ei võimalda end peategelasest distantseerida, vaid sunnib nägema toimuvat tema silme läbi ja seetõttu osutubki objektiivse ning subjektiivse reaalsuse eristamine keeruliseks. Lacanlik psühhoanalüüs loomulikult ei tunnista objektiivse reaalsuse olemasolu. Ka see, mida Lacan nimetab Reaalseks vallaks (*l'ordre réel*), kujutab endast väljendamatut elusubstantsi, mis asub väljaspool Sümbolset valda (*l'ordre symbolique*) ega kuulu ühegi representatsioonisüsteemi raamidesse, teda ei saa sõnades formuleerida (Adamson 2009: 203). David Lynch aga jutustab filmikeeles paranoilisusest, mille on põhjustanud tegelaskujude traumad. Reaalsus on ka trauma asupaik (sealsamas: 204). Krull nimetab „Kadunud kiirtee“ Reaalsuse vallaks pornomaailma, milles on kehastunud ühiskondlik trauma (Krull 2000: 214). Seega näib, et paranoia ja Reaalsus on teineteisest üsna raskesti eraldatavad, nad on kokku köidetud ja toetavad üksteist. Järelikult polekski võimalik esitada „Kadunud kiirtee“ süžeed objektiivselt, vaid läbi kellegi teise silmade, kuid ka siis poleks pääsu paranoilisest alatoonist ja traumast, mis ikkagi vaatajat segadusse ajaks, võib-olla küll vähem kui vaimuhaige peategelase vaatepunkt, ent siiski, kuna kaks vaatepunkti ei saa täielikult kattuda ja nende vahel leidub kahtlemata mõõdarääkimisi, arusaamatusi, ebakõlasid. Lacanlikus psühhoanalüüsis pole loota ei õnneliku lõppu ega objektiivset tõde.

¹⁵ vt „Psühhoanalüütilised mõisted ja nende tõlkeprobleemid. Lacanlik vaatepunkt.“ Keel ja Kirjandus 1998, nr 9-10

Eelpool oli juttu sellest, et Krulli huvitab tekst, mitte autor teksti taga. Ta võib ka autori ja teksti samastada ning lugeda neid koos. Nii teeb ta essees „Supermodell ja Vagabund. Kunsti ja kirjanduse lahkulöömine?“, mis vaatleb kunstniku ja kirjaniku kuvandit meedias ja analüüsib neid Lacani terminoloogiat appi võttes. Ta keskendub kunstniku imagole, mis eksisteerib peaaegu täielikult Imaginaarses vallas (*l'ordre imaginaire*), kus peamine on just visuaalsus, seda nii kunstniku loomingu kui isiksuse jaoks. Krull leiab aga, et ainult Imaginaarsusest ei piisa ning loomeinimesel on hädavajalik säilitada kontakt Sümboolsega ehk siis kõigega, mis puudutab keelt, kultuuri, tõde, seadust (sealsamas: 51). Siin tegutsebki Krull metatekstuaalsel tasandil: ta küll kõneleb inimestest, autoritest tekstide taga, kuid teeb seda ikkagi läbi teksti. Tema fookuses on alati looming, kuidas sellega toime tulla, mismoodi sellest kuvandit luua ja mil moel saab artist ise oma loometeed suunata. Tõmmates psühhoanalüüsiga paralleele, suudab ta kõnetada ehk peidetumaid tasandeid meediakeskses ühiskonnas, kus palju toimubki Imaginaarses vallas ning jääb seepärast pinnapealseks. Teatud reservatsioonidega võiks teda isegi võrrelda Barthes'i „Mütoloogiatega“, mille eesmärk oli samuti paljastada imagoloomise ohtlikkus. Krull on siiski poliitilise ja sotsiaalse kallakuga intellektuaal, kes ei taha jääda elevantiluust torni, vaid oma kirjutistega kujundada arvamusi ning pakkuda alternatiive, et neil oleks ka mingi tagajärg väljaspool teksti. Artiklis „Intellektuaalne maa“ võtab ta vaatluse alla intellektuaalse omandi mõiste ja pooldab selgelt *copyleft*-liikumist, kus intertekstuaalsus saaks vabalt toimida ning igasugune kunstiliselt vormistatud liikumine Lacani erinevate valdade vahel võiks piiranguteta toimida. Poststrukturealistlik ning arengule ja otsingutele suunatud on ka üleskutse piirata „juriidilist abakadabra“ ning soodustada „loomise ja mõttevahetuse vabadust“ (sealsamas: 80).

Autoritepaar Gilles Deleuze ja Félix Guattari on pakkunud Krullile suurt huvi. Eelkõige on fookuses nende käsitus väikesest kirjandusest, mida Krull juba varem laialdaselt tutvustas. „Kafka. Väikese kirjanduse poole“ ilmus Krulli tõlkes 1998. aastal ja selleks ajaks oli ta juba jõudnud juurutada oma nägemuse väikesest kirjandusest, mida ta mõnes kontekstis nimetab ka vähemuskirjanduseks (*littérature mineure*). Tema arusaama järgi on eesti kirjandus väike kirjandus. Kui juba Runnelit arvustades kuulutab Krull, et eesti kirjanduses puuduvad klassikud (Krull 1996a: 9), siis sellest järeldub tõepoolest, et kogu eesti kirjandus on väike selles mõttes, et ta vastandub suurele ja klassikalisele kirjandusele. Samuti tuuakse välja aspekt, et eesti keel kirjandusmaterjalina on pikka aega olnud poliitilistel ja ajaloolistel põhjustel vähemuskeeleks ning järelikult kogu kirjandus, mis on selles keeles loodud, muutub teatud ajastu kontekstis automaatselt väikeseks

(sealsamas: 84). Väiksuse all mõistab Krull mitte ainult arvulist või mõõdetavat suurust, vaid ennekõike „asendit, hoiaku võtmist konteksti ja võimusuundade suhtes“ (sealsamas: 83). Seega väike kirjandus tahab olla väike ja määratleb end ise sellisena, kuigi ta ei pruugi teha seda teadlikult või eksplitsiitselt. Deleuze ja Guattari toovad väikese kirjanduse tunnusjoontena välja järgmised tahud: keele deterritorialiseerumine, individuaalse ühendamine vahetult poliitilisse ning kollektiivne lausumisseade (Deleuze ja Guattari 1998: 60). Nende jaoks saab eriti oluliseks ikkagi tähendus „vähemuskirjandus“, s.t. kirjandus, mida vähemus teeb suures keeles (sealsamas: 57), kuna nende uurimistöõ põhineb Kafkal, kes oli saksa keeles kirjutav ja Prahast elav juudi soost autor. Keele deterritorialiseerumine omab siin erilist staatust, sest kirjutatakse mitte emakeeles, vaid omandatud võõrkeeles, mida markeerivad samas emakeelelikud või muul moel eristuvad karakteristikud. See aspekt on aga Krulli käsitluses jäänud tugevasti tagaplaanile, kuna Eesti puhul on iseenesestmõistetav, et kirjandus sünnib eesti keeles, isegi kui see pole parajasti ametlik või prestiižne. Eesti keeles kirjutamine on teataval määral mässumeelne tegevus, mis ühtlasi tagab keele püsijäämise. Siin tuleb mängu Deleuze'i ja Guattari poliitilises: kui väikese kirjanduse sünni iseenesest võib olla juba poliitiline akt, siis kaasatakse sinna sageli poliitilised teemad. See ei toimu aga lihtsalt taustal, vaid tuuakse esile sel moel, et individuaalne afäär saab mikroskoobis suurendatuks, kuna tema sees leiab aset veel üks lugu (sealsamas: 58). Nii näiteks esinevad lugudes lisaks armukolmnurkadele ka ärilised kolmnurgad (sealsamas). Mis puutub aga kollektiivsesse lausumisse, siis on see tihedalt seotud poliitilisusega: kõik, mida öeldakse, ei kuulu enam üksikisikule, vaid saab laiema kõlapinna, poliitilise tähenduse. „Poliitiline väli on nakatanud iga lausungi.“ (sealsamas: 59) Nii saaks edukalt uurida näiteks pagulaskirjanikke, kuid Krull on nad selle nurga pealt oma pilgu alt välja jätnud ning keskendub väikesele kirjandusele kui eesti ja maailmakirjanduse vastandusele, kus viimane esindab etableerunud kaanonit, milles toimivad kindlad suunad ja žanrid ning on esile kerkinud märkimisväärsed individualistlikud autorid. Eesti kirjandusel aga puudub Krulli nägemuses sarnane arengujoon Lääne kirjandusega ning oma eripärase kulgemise tõttu, kus küll omanäolised kirjanikud silma torkavad ja teatud mõttes klassikuteks saavad, võibki teda lugeda väikeseks kirjanduseks. Selle mõistel pole ei Deleuze ja Guattari ega Krulli käsitluses mingit negatiivset konnotatsiooni. Ta esindab lihtsalt peavoolule vastanduvat tekstiloomet. Krull on kirjutanud ka manifesti või üleskutse väikesele fotograafia, mis on seotud fotode kui ajalooliste artefaktidega. Nimelt leiab ta, et väike fotograafia peaks võtma eesmärgiks

kajastada olevikku, mitte muutuda ajalooks, vaid jääda fragmentaarseks ja pidevusetuks (Krull 1996a: 189-190).

Lisaks käsitlusele väikesest kirjandusest on Krull võtnud vaatluse alla ka Kafka enda ning tulnud artiklis „Kafka eesti kirjanduses“ välja postulaadiga, et Kafka on muuhulgas ka eesti kirjanik (Krull 2000: 75). Selle all mõistab ta Kafka olulist rolli eesti kirjanike mõjutaja ning modernismi meetodite tutvustajana Eestis. Saksa/austria/juudi kirjaniku iseloomulikke jooni, mis eesti kontekstis tähtsaks saavad, nimetab Krull kafkalikkuseks (mitte selle traditsioonilises tähenduses) ja see kujutab endast tajukategooriat, mis võib autorite lõikes erineda, kuid millel on oma reeglipärasus (sealsamas: 76). Põhimõtteliselt näitab Krull oma artikliga, milline on olnud Kafka retseptioon Eestis, seda küll kahe autori näitel, kuid ilmekalt tõestades, et kafkalikkus avaldub ka muus kui pelgalt ängis ning bürokraatliku maailma kujutamises. Ta seob selle Derrida arhitektiga, nähes kafkalikkuses midagi, mis võib tekstidele ka eelneda, mitte neis ainult sisalduda. Kafkalikkusest saab omamoodi väike kirjandus eesti kui väikse kirjanduse sees – allhoovus, mis on omanud piisavat kaalukust, et hakata kõnelema teise väikse kirjanduse sees. Kafka kaudu jõuab Eestisse modernism, vähemalt osa sellest, kuna ka Kafka tõlgendused on vaid ühekülgsed ning ideologiseerivad. Poststrukturealistlikus laadis kutsub Krull üles kirjanikku mitmekülsemalt tõlgendama ning kafkalikkust Eestis taasavastama, et see võiks võtta uue kuju ning tuua kaasa muutusi kirjanduslikus ruumis, nii nagu kafkalikkuse esimene laine seda tegi.

Peale väikese kirjanduse huvitab Krulli ka Deleuze'i ja Guattari psühhoanalüüs, õigemini selle vastasus, mis väljendub nende enda loodud uues lähenemises ehk skisoanalüüsis, mis erinevalt neuroosikeskset psühhoanalüüsist keskendub hoopis psühhoosidele nagu skisofreenia ning paranoia. Ühtlasi tähendab nende vastuseis Freudile ka vastuseisu Lacanile, kes lähtub Freudist, kuigi tõlgendab teda ümber. Skisoanalüüsi järgi eksisteerivad maailmas ihaldavad masinad, kes on üksteisega ühenduses ja kelle olemuseks on produktiivsus, erinevalt lacanlikust subjektist, kes tunneb ammendamatu iha, sest tal puudub objekt väike „a“. Ometi näib Krulli sümpaatia kuuluvad ikkagi psühhoanalüüsile, eelkõige Lacani võtmes, sest ta kasutab sageli just viimase terminoloogiat („Millimallikas“ lausa kubiseb viidetest Lacanile), kuid skisoanalüüsile pöörab vähem tähelepanu ning kulutab piiratud paberiruumi. Enda jaoks on ta „Anti-Oidipuse“ (*L'anti-Œdipe*) põhimõtted selgeks teinud ja seletab neid ka „Kafka“ eessõnas, kuid jätab kriitikas ja esseistikas kõrvale. See-eest on osutunud viljakamaks käsitlus risoomist, mida Krull küll ise nimetab pisut hämaraks mõisteks, mida on abstraktsuse tõttu

raske hoomata (Deleuze ja Guattari 1998: 17). Risoomina tuleb mõista eelkõige teost, millel puudub üks tõlgendus, üks lahendus – risoom võimaldab seostada teose teatud punkte teistega, näha seoseid kõikjal, kuid miski ei vii lõpu ega alguseni. Risoom jääb alati keskpaigaks, kust on võimalik igas suunas liikuda (sealsamas).

Kõige põhjalikumalt „Katkestuse kultuuris“, kuid vilksamini ka teistes esseekogumikes on Hasso Krull tegelenud ka Jacques Derridaga, seda küll hoopis teise nurga alt kui Jaan Undusk. Krulli huvitab, kuidas Derrida on Nietzsche interpreteerinud ning mil moel seostub see kaasaegse maailmaga. Krull on eestistanud Derrida mõiste *différance*, nimetades selles erinevuseks¹⁶. Võiks öelda, et Derrida mõju on Krulli tekstides, eriti varasemates, tajutav just deklaratiivsuse ja šokeerivate avalduste läbi (tuleb taas kord tuletada meelde klassikute puudumist eesti kirjanduses). Erinevusest kui Derrida keskset mõistest juhindub Krull peamiselt alternatiivsete tõlgenduste pakkumises. Näiteks näeb ta Mati Unti pigem modernisti kui postmodernistina (Krull 1996a: 111). Ta tegeleb ka pagulaskirjanikega, kes on teatud mõttes erinevuseks eesti kirjanduses, nimetab Juhan Liivi marginaalseks, analüüsib põhjalikult Kivisildnikku, kes kuidagi ei mahu peavoolukirjandusse, tõmbab paralleeli Jaan Kaplinski luule ja räppmuusika vahele.

Ei maksa unustada ka, et kõigi poststrukturealistide taustal viitab Krull aeg-ajalt nii mõnelegi strukturalistile, näiteks jooksevad läbi mõisted Genette'i narratiiviteooriast, siis veel Greimasi ja Courtèsi nimed. Ühtlasi kajastab ta mingil määral 20. sajandi prantsuse mõtet suunanud Nietzsche (pisut põhjalikumalt artiklis „Nihilism. Nietzsche käsitus“), Freudi, Blancot'd, Bataille'd. Strukturealistid moodustavad taustsüsteemi, millesse Krull pole pidanud vajalikuks eraldi süveneda. Tema fookus püsib poststrukturealistidel, kuid et nendest kõneldes ei saa päriselt mööda strukturalismist, siis on teatavad selgitused ja viited vajalikud.

Krulli rolli prantsuse 20. sajandi teise poole mõtte tutvustajana Eestis ei saa alahinnata. Ta on teinud mitmekülgset tööd nii kriitiku, tõlkija kui kommenteerijana ning tema eripäraks on lai teemadering, mida ta mängleva kerglusega näib valdavalt, et vajadusel leida analüüsiks sobiv lähtepunkt. Ta ei võta üle kõike ja valimatult, vaid tugineb peamiselt isiklikule huvile (Krull 2009: 191) ning kohandab mõisteid eesti oludele, nagu näiteks väikest kirjandust. Et ta kasutab prantsuse autoreid peamiselt siiski eesti kirjanike ja ka ühiskonna käsitlemiseks, siis võimaldab tema lähenemine testida kõne all olevate

¹⁶ Rein Veidemann pakub artiklis „Jumalaga, ainsus!“ (Keel ja Kirjandus 1996, nr 2) välja tõlkevariandi siirdus; Jüri Talvet kritiseerib samuti erinevuse mõistet („Ameerika märkmed ehk kaemus Eestist“, Tartu: Ilmamaa, 2000, lk 94)

mõistete ja teooriate universaalsust. Krull on isegi öelnud, et need pakuvad häid võimalusi etteantud mudelit kontrollida või kohandada (Krull 1996a: 84) – selles avaldubki tema loomingulisus ning seeläbi on temast saanud autoriteetne kriitik eesti kultuuriruumis.

Kokkuvõte

Käesoleva magistritöö eesmärgiks oli vaadelda prantsuse strukturalistliku ja poststrukturalistliku traditsiooni kajastamist Eestis, pakkuda ülevaadet olulisematest eesti kriitikutest ja esseistidest, kes on selle teemaga tegelenud, teooriaid ja mõisteid tutvustanud ning analüüsinud. Uurimistöö fookusesse jäid Mati Unt, Jaan Undusk ja Hasso Krull kui isikupärased autorid, kellel on igapäev oma stiil ja kes lihtsalt ei võta üle strukturalismi või poststrukturalismi mõisteid ja meetodeid, vaid astuvad nendega dialoogi, olles aktiivsed lugejad, kelle mõtete ja arutluskäikude kaudu edeneb kohalik kriitika- ja esseekunst. Paralleelselt eesti autoritega sai tehtud sissevaade ka prantsuse teoreetikute tekstidesse ning nende kahe võrdlus võimaldas demonstreerida nii eesti kui prantsuse autorite mõttekäike, lisades sinna käesoleva magistritöö uurija vaatepunkti. Selge on, et kolm vaadeldavat eesti autorit pole pelgalt kasutanud prantsuse mõtlejate ideid, vaid on neid omakorda edasi arendanud. Kui Undusk ja Krull viitavad täpselt ja markeerivad, milliste teoreetikutega nad tegelevad, siis Unt on siinkohal mängulisem ja laseb inspiratsiooniallikad tekstist läbi kumada, ise neid eksplitsiitselt väljendamata. Kõik kolm on võtnud algideed ja kohandanud need eesti oludele. Unt ja Krull seovad teksti eesti kirjanikke, avaliku elu tegelasi, ühiskonnakriitikat. Undusk seda ei tee, ent seevastu puudutab ta keeletemaatikat, mis on eesti kui rahvuse identideedi seisukohalt oluline.

Magistritöö kaks esimest peatükki tegelesid strukturalismi, poststrukturalismi ning retseptiooniteooriatega, pakkudes sel moel teoreetilist taustsüsteemi kogu tööle. Et strukturalism ja poststrukturalism on niivõrd laiapõhjalised ja hoomamatud teemad, siis ei pretendeeri nende siinne käsitus terviklikkusele, vaid neile on lähenetud eelkõige konkreetsete aspektide kaudu, mis kerkivad eesti autorite tekstides esile, kuid annaksid ka aimu strukturalismi ja poststrukturalismi vahekorra. Retseptiooniteooriate peatükk vaatleb lugeja rolli kujunemist passiivsest vastuvõtjast aktiivseks lugejaks alates mõjuuringutest kuni tänapäevani. Aktiivse lugejana nähakse nii prantsuse ja eesti autoreid kui käesoleva uurimistöö tegijat.

Kolmas peatükk keskendub konkreetsete eesti ja prantsuse autorite tekstide analüüsile ja nende mõistekasutuse võrdlusele. Esimene alapeatükk andis põgusa ülevaate prantsuse 20. sajandi teoreetikute kajastamisest Eestist, esitades ühtlasi küsimuse, miks on osutunud nende valik just selliseks ja millised teoreetikud on kõrvale jäänud. Strukturalismi ja poststrukturalismi sõnavara on Eestisse jõudnud aktiivselt alates

1980ndate lõpust ning võib öelda, et tänaseks on põhimõisteid kinnistunud, samuti on tuntud olulisemad autorid (Barthes, Foucault, Kristeva, Derrida, Lacan, Deleuze ja Guattari), kelle tekste on ka eesti keelde vahendatud (v.a. Lacan). Teoreetikud, kes on fookusest välja jäänud (Althusser, Benveniste, Goldmann, Sollers, Riffaterre), pole Eestis laiemat kõlapinda saavutanud, kuna nende tekstid on väga spetsiifilised ja leidnud tsiteerimist ainult teadustöodes. Tel Queli grupp on aga arvatavasti liiga 1960-70ndate Prantsusmaa keskne liikumine, millega on teisel kultuuril raske suhestuda ning seetõttu tuntakse neid faktiliselt, kuid mitte tekstuaalselt (v.a. omanäolisemad autorid nagu Barthes või Kristeva, kes samuti tegid kaastööd Tel Queli väljaandele). Antud magistritöö fookusest jäi välja ka prantsuse 20. sajandi feministlik traditsioon, mille olulisemad autorid on Julia Kristeva, Luce Irigaray ja Hélène Cixous.

Teises alapeatükis selgus, et Mati Undi „Argimütoloogia sõnastik 1983-1993“ ja „Vastne argimütoloogia“ pole niivõrd meetoodilised ja süstemaatilised kui Roland Barthes'i strukturalistlik „Mütoloogiad“, mida toetab lisaks teoreetiline essee müüdi tähendusest ja kasutusest. Barthes ja Unt mõistavad müüdi all samu asju: objekte ja nähtusi, mis saavad avalikkuses palju tähelepanu, muutudes seeläbi märkideks, või siis vastupidi on saanud niivõrd loomulikeks, et nendest ei räägita, vaid nende poole püüeldakse, kuna nad kujutavad endast täiuslikku pilti. Barthes tahab seda pilti lõhkuda, purustada illusioonid ning näidata loomulikena paistvate kuvandite konstrueeritust ja illusoorisust. Unt aga läheneb objektide fragmentaarselt, sooviga laiendada nende tähendusvälja. Selleks kuhjab ta kirjutised üle kõikvõimalike seostega, mida mõni nähtus või seda tähistav sõna pähe toob. Barthes tüürib kuvandite lõhkumise poole, Unt tahab neid pigem lisatähendustega rikastada. Sel moel tulevad välja kahe autori erinevad lähtepunktid: Unt kaldub poststrukturalistlikku pluralismi ja dekonstruktsiooni, Barthes jääb strukturalistlikult meetoodiliseks ja korrastatuks.

Kolmandas alapeatükis oli vaatluse all Jaan Unduski Jacques Derridast lähtuv ja temaga polemiseeriv keelefilosoofia, mis põhineb substantsil kui jääval tähendusel, samas kui Derridal puudub usk tähenduste püsivusse. Mõlemad autorid arutlevad keele olemuse üle, kuid nende arvamused lähevad printsiipiaalsel pinnal lahku. Undusk esindab idealismi, mida Derrida kritiseerib. Samas toimib Unduski vastuhakk Derridale kui viimase dekonstruktsioon, et näidata veel üht võimalust, kuidas dekonstruktooreid tõlgendada: nimelt kui tähenduse substantsiaalsuse kinnistajaid just seetõttu, et nad tähendusega nii intensiivselt tegelevad. Unduski puhul on märkimisväärne, et dialoogis Derridaga tuleb ta algupärase keelefilosoofia, mis on eesti kontekstis äratanud positiivset tähelepanu.

Neljas alapeatükk keskendus Hasso Krullile kui kõige põhjalikumalt ja laiahaardelisemalt prantsuse 20. sajandi teise poole mõttelugu käsitlenud autorile Eestis. Strukturalistide osakaal tema kirjatöodes on väike ja ta osutab enam tähelepanu poststrukturealistidele, nende seas eriti Michel Foucault'le, Julia Kristevale, Jacques Lacanile, Gilles Deleuze'ile ja Félix Guattarile. Tema huviorbiidis on olnud poststrukturalism üldisena kui teoreetiline taust ja maailmavaade, seejärel on ta põhjalikult keskendunud psühhoanalüüsile, peamiselt Lacanist lähtuvalt. Prantsuse teoretikuid kasutab Krull enamasti eesti kirjanduse ja kultuurielu analüüsimiseks. Seeläbi kohandab ta teatud mõisteid, näiteks väike kirjandus. Ühtlasi saavutab ta mõistete järjepideva kasutamisega nende kinnistumise.

Kahtlemata ei pretendeeri käesolev magistritöö kõikehõlmavusele, ülevaade prantsuse ja eesti teoretikute suhetest moodustab vaid killukese tervikpildist. Ometi peaks see selgelt näitama, millised on prantsuse ideede mõjutused ning kuidas eestipoolne tekstiloome on nende taustal jäänud sellegipoolest algupäraseks ja omanäoliseks. Loodetavasti inspireerib töö valdkonda laiemalt ja teiste aspektide kaudu uurima.

Kasutatud kirjandus

Adamson, Jaanus. Jacques Lacan. - 20. sajandi mõttevoolud. 2009. Toim. Epp Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 181-212

Baldwin, Thomas. Presence, Truth and Authenticity. – Derrida's Legacies: Literature and Philosophy. Toim. Simon Glendinning ja Robert Eaglestone. 2008. London, New York: Routledge, lk 107-117

Barthes, Roland. Semiooloogiline seiklus. – Vikeraar 2000, nr 1, lk 58-62

Barthes, Roland. Strukturalistlik tegevus. – Autori surm: valik kirjandusteoreetilisi esseid. 2002. Tallinn: Varrak, lk 19-29

Barthes, Roland. 2004. Mütoloogiad. Tallinn: Varrak

Barthes, Roland. 2007. Tekstimõnu. Tallinn: Varrak

Berman, Art. 1988. From the New Criticism to Deconstruction: The Reception of Structuralism and Post-Structuralism. Urbana, Chicago: University of Illinois Press

Bloom, Harold. 1979. The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry. London, Oxford, New York: Oxford University Press

Clark, Timothy. 2008. Derrida, Heidegger, Blanchot: Sources of Derrida's Notion and Practice of Literature. Cambridge: Cambridge University Press

Clayton, Jay; Rothstein, Eric. Figures in the Corpus: Theories of Influence and Intertextuality. – Influence and Intertextuality in Literary History. 1991. Toim. Clayton and Rothstein. Madison, London: University of Wisconsin Press, lk 3-36

Culler, Jonathan. 1975. Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature. Ithaca, New York: Cornell University Press

Deleuze, Gilles; Guattari, Félix. 1998. Kafka. Väikese kirjanduse poole. Tallinn: Vagabund

Derrida, Jacques. La différence. – Marges de la philosophie. 1993. Paris: Minuit, lk 3-29

Derrida, Jacques. 1995. Positsioonid. Tallinn: Vagabund

Derrida, Jacques. 1997. De la grammatologie. Paris: Minuit

Doležel, Lubomir. Poststructuralism: A View from Charles Bridge. – Poetics Today 2000, vol 21, nr 4, lk 633-652

Foucault, Michel. What Is Enlightenment? – The Foucault Reader. 1984. Toim. Paul Rabinow. New York: Pantheon Books, lk 32-50

Foucault, Michel. Tõde ja võim. Intervjuu Alessandro Fontana ja Pasquale Pasquinoga. – Vikerkaar 1992, nr 11, lk 31-52

Foucault, Michel. 2005. Teadmiste arheoloogia. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Harland, Richard. 1987. Superstructuralism: the Philosophy of Structuralism and Post-structuralism. London, New York: Meuthen

Hawkes, Terrence. 1977. Structuralism and Semiotics. London: Meuthen & Co

Hennoste, Tiit. Hüpped modernismi poole II. 20. sajandi eesti kirjandusteadus Euroopa kirjandusteaduse taustal. 1. loeng: Euroopa ja eesti kirjandusuurimise arengu üldpilt. – Vikerkaar 2005, nr 10/11, lk 154-165

Hjelmslev, Louis. 1971. Prologomènes à une théorie du langage. Paris: Editions de Minuit

Iser, Wolfgang. 1980. The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response. Baltimore, London: Johns Hopkins University Press

Jameson, Frederic. 1972. *The Prison-House of Language: A Critical Account of Structuralism and Russian Formalism*. Princeton: Princeton University Press

Jauss, Hans Robert. 2002. *Pour une esthétique de la réception*. Paris: Gallimard

Kangro, Maarja. Ligimesepoliitikast. – *Vikerkaar* 2010, nr 10/11, lk 168-173

Kaus, Jan. Millimallikas ja ookean. – *Keel ja Kirjandus* 2001, nr 7, lk 505-510

Kirss, Tiina. Sissejuhatus „Naiste aega“. – *Ariadne Lõng* 2003, nr 1/2, lk 182-191

Kristeva, Julia. *Revolution in Poetic Language*. – *The Kristeva Reader*. Toim. Toril Moi. 1992. Oxford, Cambridge: Blackwell, lk 89-136

Kronberg, Janika. Pudemeid meistri sulest. – *Postimees* 25.07.1996, <http://www.postimees.ee/leht/96/07/25/kultuur.htm#tein>, vaadatud 25.04.2011

Krull, Hasso. Poststrukuralistlikud meetodid kirjanduse käsitlemisel I. 1.-2. loeng – *Vikerkaar* 1992, nr 4, lk 48-51; nr 5, lk 44-46

Krull, Hasso. Eessõna. – Derrida, Jacques. 1995. *Positsioonid*. Tallinn: Vagabund, lk 5-9

Krull, Hasso. 1996a. *Katkestuse kultuur*. Tallinn: Vagabund

Krull, Hasso. Kriitika ja eimiski. – *Keel ja Kirjandus*, 1996b, nr 9, lk 577-580

Krull, Hasso. Substantsi teoloogiline maagia. – *Postimees*, 22.12.1998, <http://arhiiv2.postimees.ee:8080/leht/98/12/22/kultuur.htm>, vaadatud 01.05.2011

Krull, Hasso. 2009. *Paljusus ja ainulisus*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

Kujansivu, Heikki. *Between to Among: J.M. Coetzee's The Master of Petersburg and the Place of Intertextuality*. – *Intertextuality and Intersemiosis*. 2004. Toim. Marina Grišakova ja Markku Lehtimäki. Tartu: Tartu University Press, lk 10-30

Lévi-Strauss, Claude. Structural Analysis in Linguistics and in Anthropology. – Structural Anthropology. 1979. Harmondsworth: Penguin Books, lk 31-54

Liiv, Toomas. Mati Unt: Naiivsus kui leksikon. – Looming 1996, nr 10, lk 1431-1432

Lopp, Neeme. Roland Barthes. – 20. sajandi mõttevoolud. 2009a. Toim. Epp Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 683-698

Lopp, Neeme. Poststrukuralism. – 20. sajandi mõttevoolud. 2009b. Toim. Epp Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 671-681

Lotman, Juri. Kultuuride vastastikuse mõju teooriast. – Semiosfäärist. 1999. Tallinn: Vagabund, lk 55-73

Mutt, Mihkel. Häbelik tõurastaja, Sorbonne'i kaugõppija. Retroarvustus. – Looming 1999, nr 9, lk 1428-1431

Org, Andrus. Ferdinand de Saussure, strukturalism ja semiootika. – 20. sajandi mõttevoolud. 2009. Toim. Epp Annus. Tallinn-Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 647-669

Piaget, Jean. 1973. Structuralism. London: Routledge and Kegan Paul

Raud, Rein. Nimele nimel. – Looming 1999, nr 5, lk 780-790

Rummo, Paul-Eerik. Millimallika pidevus. – Looming 2001, nr 3, lk 471-473

Saro, Anneli. 2004. Madis Kõivu näidendite teatritseptsioon (doktoritöö). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Runnel, Hando. Mati Unt ja mood (*Close reading*). – Keel ja Kirjandus 1980, nr 2, lk 115-120

Saussure, Ferdinand de. 1996. Cours de linguistique générale. Paris: Editions Payot & Rivages

Starobinski, Jean. Préface. – Jauss, Hans Robert. Pour une esthétique de la réception. 2002. Paris: Gallimard, lk 7-21

Tamm, Marek. Autori surm on lugeja sünd. – Autori surm: valik kirjandusteoreetilisi esseid. 2002. Tallinn: Varrak, lk 179-203

Undusk, Jaan. 1998. Maagiline müstiline keel. Tallinn: Virgela

Unt, Mati. 1993. Argimütoloogia sõnastik 1983-1993. Tallinn: Kupar

Unt, Mati. 1996. Vastne argimütoloogia. Tallinn: Vagabund

Veidemann, Rein. Unduski raamat on kui monument Sõnale. – Eesti Päevaleht, 28.11.1998, <http://www.epl.ee/artikkel/44900>, vaadatud 01.05.2011

Viires, Piret. 2006. Postmodernism eesti kirjanduskultuuris (doktoritöö). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus

Summary

The aim of this thesis is to give an overview of some of the Estonian critics and essayists who have incorporated the ideas of French structuralists and post-structuralists into their writing. It also tries to analyse the ideas of the French theorists in relation to their Estonian interpreters, in particular how the latter have modified the original concepts and made them their own, to fit their own theory or point of view. In selecting the Estonian authors, it was important to include authors who not simply convey the ideas and notions of the French theorists, but use them to analyse Estonian literature, culture and society and add their own thoughts to those of the French. Through close reading and text analysis the work hopes to reach the goal of discussing the differences and similarities between Estonian and French authors.

The first chapter deals with the theoretic background for the thesis, giving an overview of structuralism and post-structuralism. Since these are rather broad and sometimes hard to define concepts, their discussion is limited to the specificities of this thesis and does not claim to provide a thorough and complete outlook.

The second chapter looks at reception theory and its evolution since influence studies through Kristeva's intertextuality up to Jauss' and Iser's reader theories. The concept of reception stresses the role of the active reader who in this case is the French author, the Estonian critic or essayist and also the researcher of the thesis. The active reader interprets what he reads, gives his own opinion and is determined not only by the text he reads but also by the general cultural background.

The third and longest chapter analyses specific cases of communication between Estonian and French authors. The first subchapter examines the background of French thought in Estonia and gives reasons why some theorists have been popular whereas others like Althusser, Benveniste, Goldmann, Sollers and Riffaterre have not. The main reason for this seems to be the horizon of expectations: Estonian authors have introduced French theorists who are widely known and have introduced new important terms (such as Deleuze and Guattari's *littérature mineure* or Foucault's discourse of power). Theorists who have engaged in more specific research (Althusser, Riffaterre) are left out because their writings are of interest to scientists mostly. It is also pointed out that French feminist thought is not included in the thesis, although it has been covered in Estonian essayistic and critical writing.

The following subchapters analyse specific texts. Thus, two views of mythologies according to Roland Barthes and Mati Unt are given. Jaan Undusk opposes with Jacques Derrida's *différance* and the idea of the ever-flowing meaning to develop his own philosophy of language based on the notions of substance and substantiality. Hasso Krull is the critic and essayist who has most widely introduced French thinkers of the 20th century in Estonia. His contributions include prefaces, translations, essays and critique. He has written extensively about Michel Foucault, Julia Kristeva, Jacques Lacan and Gilles Deleuze and Félix Guattari.

The thesis does not claim to give a full and thorough overview of the reception of French structuralists and post-structuralists in Estonia. It does, however, offer a starting point to show how French thought has influenced Estonian criticism and essayistics and how Estonian authors have used French ideas to develop their own notions and produce original texts. Hopefully, the thesis will inspire future researchers to look at other or alternative aspects of the subject.